

Vakufi u Bosni i Hercegovini Zbornik radova

IZDAVAČI

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini
Vakufska direkcija Sarajevo

Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

El-Kalem - izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u BiH

ZA IZADAVAČE

Senaid Zajimović

Ferid Dautović

Mesud Smajić

UREDNICI

Hikmet Karčić

Elvir Duranović

LEKTORICA

Aida Krzić

TEHNIČKI UREDNIK

Suad Pašić

DTP

IC El-Kalem

ŠTAMPA

“Dobra knjiga”, Sarajevo

TIRAŽ

1.000

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovni
Vakufska direkcija Sarajevo

Vakufi u Bosni i Hercegovini

Zbornik radova

Vakufi na području Trebinja

Sarajevo, 2018.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ.....	9
dr. Fazileta Hafizović UTJECAJ VAKUFA OSMAN-PAŠE RESULBEGOVIĆA NA RAZVOJ TREBINJA.....	17
Hamza Lavić VAKUFNAME S PODRUČJA MEDŽLISA ISLAMSKJE ZAJEDNICE TREBINJE.....	29
dr. Elvir Duranović STANJE VAKUFSKE IMOVINE U TREBINJU KRAJEM XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA.....	39
dr. Ismet Bušatlić MUSLIMANSKE OBRAZOVNE USTANOVE U TREBINJU I OKOLINI.....	55
prof. dr. Adamir Jerković UZURPACIJA I NACIONALIZACIJA VAKUFA U TREBINJU.....	69
Šefik ef. Čavčić i dr. Hikmet Karčić UNIŠTAVANJE VAKUFA U TREBINJU 1992-1995.....	85
Ahmed Mehmedović i mr. Meho Manjgo VAKUFI NA PODRUČJU MEDŽLISA ISLAMSKJE ZAJEDNICE TREBINJE NEKAD I SAD.....	105
mr. Salem Dedović REVITALIZACIJA VAKUFA NA PODRUČJU MUFTIJSTVA MOSTARSKOG.....	125
hfz. Sadik Fazlagić STANJE I PERSPEKTIVE VAKUFSKE IMOVINE U TREBINJU.....	137
dr. Senaid Zajimović ULOGA VAKUFSKE DIREKCIJE U REVITALIZACIJI VAKUFA NA PODRUČJU MUFTILUKA MOSTAR.....	147
dr. Ismet Bušatlić VAKUFI I VAKIFI U FOJNICI OD POLOVINE XVI DO KRAJA XIX STOLJEĆA.....	159

DR. HIKMET KARČIĆ I DR. ELVIR DURANOVIĆ

UVODNA RIJEČ

UVODNA RIJEČ

Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini organizirala je osmu po redu manifestaciju „Dani vakufa“. Održavala se od 13. do 20. aprila 2018. u Sarajevu, Trebinju, Vitezu, Visokom, Sanskom Mostu i Fojnici. Kao i prethodnih godina, manifestacija je imala bogate vjerske, kulturne i naučne sadržaje poput: regionalne konferencije o restituciji imovine vjerskih zajednica, okruglog stola o vakufima u Trebinju, predavanja i tribina, otvaranja vakufskih objekata, promocije vakufskih projekata, izložbe vakufnama te promocije knjiga.

U organizaciji Vakufske direkcije i Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka, a u saradnji s Muftijstvom mostarskim i Medžlisom IZ Trebinje, u Trebinju je 19. aprila 2018. održan okrugli sto pod naslovom „Vakufi u Trebinju“ na kojem je učestvovalo deset izlagača. Zbornik radova koji je pred vama sadrži svih deset izlaganja s ovog okruglog stola. Ponuđeni referati nude cjelovit pregled i analizu stanja vakufske imovine u Trebinju.

Rad dr. Fazilete Hafizović „Značaj vakufa Osman-paše Resulbegovića za nastanak i razvoj Trebinja“ govori o najpoznatijem trebinjskom vakifu Osman-paši Resulbegoviću čiji su vakufi izvršili presudan utjecaj na razvoj Trebinja. U lijepo koncipiranom radu „Vakufname sa područja Medžlisa IZ Trebinje“, Hamza Lavić je predstavio sve poznate vakufname iz ovog kraja koje se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. O džamijama kao odgojno-obrazovnim institucijama, mektebima i kasnije medresi u Trebinju govori rad „Muslimanske obrazovne ustanove u Trebinju“ dr. Ismeta Bušatlića.

U godinama nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, popisana je i u gruntovničke knjige zavedena sva vakufska imovina u Trebinju. „Stanje vakufske imovine u Trebinju krajem XIX i početkom XX stoljeća“ analizira dr. Elvir Duranović u istoimenom radu. Vrijedne fotografije vakufskih objekata u Trebinju iz perioda prije i nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu predstavljene su u radu „Prezentacija vakufske imovine u Trebinju“ Ahmeda Mehmedovića i Mehe Manjge.

Nakon Drugog svjetskog rata nastupilo je najteže vrijeme za vakufe u Bosni i Hercegovini. Razmjerama oduzimanja vakufske imovine u Trebinju bavi se tekst dr. Adamira Jerkovića „Uzurpacija i nacionalizacija vakufa u Trebinju“. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, 1992-1995, svi vakufski objekti na području MIZ Trebinje su uništeni. Pregled predratnih i ratnih dešavanja na području Trebinja, koja su rezultirala devastiranjem vakufske imovine, donosi rad „Uništavanje vakufa u Trebinju 1992-1995.“ dr. Hikmeta Karčića i Šefika Čavčića.

U radu „Stanje i perspektive vakufske imovine u Trebinju“, čiji je autor glavni imam MIZ Trebinje hfz. Sadik-ef. Fazlagić, predstavljeno je stanje vakufske imovine u Trebinju danas te planovi za buduće aktivnosti na obnavljanju vakufske imovine. Mogućnostima poboljšanja stanja vakufa na području Muftijstva mostarskog i proširivanjem kapaciteta vakufske imovine bavi se rad „Revitalizacija vakufa na području Muftiluka mostarskog“ mr. Salem-ef. Dedovića, mostarskog muftije. Rad „Uloga Vakufske direkcije u revitalizaciji vakufa na području Muftiluka mostarskog“ dr. Senaida Zajimovića donosi pregled aktivnosti Vakufske direkcije na području Muftijstva mostarskog na obnovi i revitalizaciji vakufske imovine.

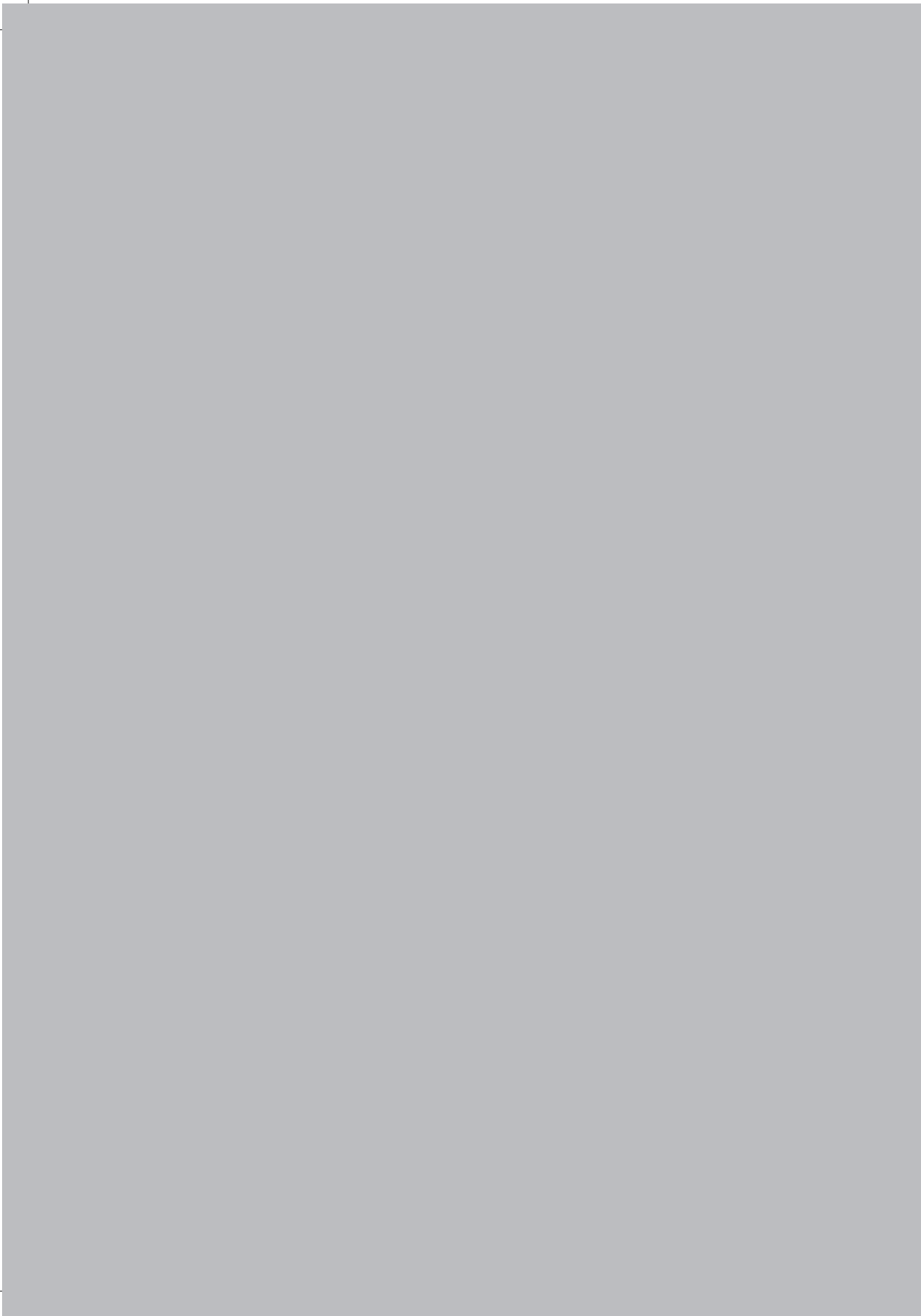
Okrugli sto „Vakufi u Trebinju“ prvi je poslijeratni naučni skup u organizaciji Islamske zajednice na ovom području. Uvjereni smo da će izlaganja s ovog skupa, publicirana u ovom zborniku radova, doprinijeti boljem poznavanju, očuvanju i unapređenju vakufske imovine na području Trebinja.

Kao dodatak u ovaj zbornik smo, u nastojanju da se sačuva od zaborava, uvrstili zanimljivo predavanje dr. Ismeta Bušatlića „Vakufi i vakifi u Fojnici od polovine XVI do kraja XIX stoljeća“ održano na tribini „Vakufi i vakifi u Fojnici“ koja je, u okviru manifestacije *Dani vakufa u Bosni i Hercegovini 2018*, upriličena u Fojnici.

Institutu za islamsku tradiciju čast je biti dio široj javnosti poznate i priznate manifestacije *Dani vakufa u Bosni i Hercegovini* koju Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini uspješno organizira već osam godina.

Velike zasluge za objavljivanje ovog zbornika pripadaju dr. Senaidu Zajimoviću i Amelu Mešiću ispred Vakufske direkcije IZ u BiH. Riječ zahvalnosti upućujemo mr. Salem-ef. Dedoviću, mostarskom muftiji, te Ramizu Jelovcu, predsjedniku Medžlisa IZ Mostar, za njihovu podršku u realizaciji ovog naučnog skupa. Zahvalnost dugujemo i Mesudu Smajiću, direktoru IC El-Kalem, koji je izrazio spremnost da El-Kalem bude suizdavač ove publikacije.

Sretni smo što smo pripremanjem i uređivanjem ovog zbornika radova budućim generacija uvakufili nova saznanja koja će im zasigurno poslužiti kao važan izvor za istraživanje vakufa u Trebinju i poslužiti kao isječak sjećanja na burnu historiju Bošnjaka na ovim prostorima.

VAKUFI U TREBINJU

Okrugli sto
Trebinje 19. april 2018. godine.

DR. FAZILETA HAFIZOVIĆ

**UTJECAJ VAKUFA OSMAN-PAŠE
RESULBEGOVIĆA NA RAZVOJ TREBINJA**

UTJECAJ VAKUFA OSMAN-PAŠE RESULBEGOVIĆA NA RAZVOJ TREBINJA

Kraj XVII i početak XVIII stoljeća, vrijeme nastanka Trebinja kao naseljenog mjesta, bio je period ne samo uzburkan nego i sudbinski značajan za ove krajeve općenito, jer je ispratio dva rata, koja svoj glavni front nisu imala ovdje, već na udaljenijim prostorima. I pored te činjenice, ovi krajevi su teško nastradali, jer su bili na udaru crnogorskih i mletačkih razbojnika do te mjere da su i zvanični popisi iz ovog vremena donosili zabilješke o tome da se u određenim krajevima, koji su bili putanje redovnog kretanja tih pljačkaša, ne može stanovati već 40 ili 50 godina.¹

Nakon završetka Morejskog, odnosno Bečkog rata, te sklapanja mira u Karlovcima 1699. godine, potpisani su mirovni ugovori i ugovori o razgraničenju između Osmanskog carstva, Austrije i Mlečana. Poznato je da je Osmanska država izgubila nešto teritorija prema Jadranu. U popisu koji je nastao nakon tog razgraničenja, popisan je cijeli Hercegovački sandžak sa svim bitnim aspektima. Osmanska administracija se vrlo brzo prilagodila na novonastalu situaciju - čak su uspostavljene neke nove nahije, novi kadiluci a ranije postojeće su reorganizirane na način da optimalno funkcioniraju.

U ovom periodu započeta je aktivnost na popravljanju i obnavljanju prije svega utvrda, koje su preostale u graničnim predjelima Osmanskog carstva, te njihovom proširenju i ojačavanju. Među njima najznačajnije

¹ *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, (prevela i priredila F. Hafizović), Zagreb – Sarajevo, 2016, dalje: *Popis iz 1701.*

su bile utvrde Onogošt i Banvir/Banjvir. Padom tvrđave Novi u mletačke ruke 1687. godine, ove dvije utvrde bile su najizloženije napadima. Tvrđava Banvir nalazila se na obali Trebišnjice, u nahiji Trebinje. U popisu iz 1701. upisana je samo kao utvrda a iza nje nekoliko sela, koja su danas u sastavu samog Trebinja.² I ta sela činila su odbrambeni pojas oko tvrđave, jer je, recimo, u selu Rupila, drugo ime Žuželj, (današnja Hrupjela) upisano šest kula u ispravnom stanju, zatim u selu Podgljivlje kula i kameni čardak, i tome slično³. Takve stambeno-odbrambene objekte nalazimo u skoro svakom naselju, međutim, sada u novonastalim uvjetima to nije bilo dovoljno.

Već 1701. navodi se da se "u palanci Banvir u sandžaku Hercegovina, u samoj kasabi nalazi džamija, koju treba popraviti... Troškovi popravka za džamiju, han i mehkemu, koje su utvrdili službenici Redžep-pašini⁴, iznose 2000 groša. ...Novac će biti odobren od strane Porte."⁵ Ovaj podatak potvrđuje da je uz tvrđavu postojalo podgrađe kao palanka te da je u tvrđavi postojala džamija. Džamija, odnosno mesdžid, bili su nezaobilazni u svakom pa i najmanjem utvrđenju i podizani su za potrebe posade. Najčešće su to i bili prvi objekti takve vrste u nekom naselju. Također su ti objekti bili podizani od strane vlasti čak i samog sultana, a njihovi su službenici bili članovi posade i za svoju službu uživali su timare. Ovdje se jasno vidi da se radi o takvoj vrsti džamije, jer se iz jedne bilješke iz već spomenutog popisa iz 1701. vidi da je džamija, odnosno njeni službenici, ostali bez prihoda. Naime, navodi se veliki uvakufljeni posjed Gazi Sinan-paše, hercegovačkog sandžak-bega i kasnijeg admirala osmanske flote, brata Rustem-paše, velikog vezira iz vremena Sulejmana Kanunija, prihvodi s tog velikog posjeda u Sutorini bili su namijenjeni za održavanje "časne džamije u Novom", što znači da je vakif jedne od džamija u Novom bio upravo spomenuti Sinan-paša.⁶ Međutim, kako je Novi bio izgubljen a Sutorina je ostala u granicama Osmanske države, predloženo je da se ti prihodi usmjere

2 U nahiji Trebinje te su godine upisana sela Dražindol, Gomiljani, Sparožići, Bobovišta, Gola Glavica, Taleža, Bjelač, Volujac, Česvinica, Bijograd, Ljubovo, Orašje, Kosjerice, Stubica, Mrnjići, Ljekova, Slivnica, Glavska, Grebeni, Poljice, Kremendol, Uvjeća, Zgonjeva, Lapja, Luka, Doli, Čičevo, Bihovo, Rasuhača/Rasovac, Bugovina, Pridvorci, Police, Pojlaz, tvrđava Tvrdoš, selo Tvrdoš, Mostaći, Zasad, Ritovina, tvrđava Banvir, Rupila/Hrupjela, Necvijeće, Podgljivlje, Gorica. Popis iz 1701, str. 350-378.

3 *Popis iz 1701*, str. 375-376.

4 Redžep-paša, predak Bašagića, 1693. godine bio je postavljen za muhafiza Trebinja, odnosno Banvira, kako se to jasno vidi iz ovog dokumenta, zatim je 1695. postavljen za valiju Hercegovine i na tom položaju je, uz manji prekid, ostao do smrti.

5 *Muhimme defteri* OIS ANUBiH/139 V-a, str. 37, prijevod A. Polimac.

6 *Popis iz 1701*, str. 391-392.

za časnu džamiju u Trebinju(!)⁷ “pošto ona sada nema svoga vakufa”. To najvjerovatnije znači da je izvor prihoda banjvirske džamije ostao na izgubljenoj teritoriji te su na nju sad usmjereni prihodi vakufa koji je ostao bez svojih objekata.

Palanka uz tvrđavu imala je još i han i sudnicu, što je jednom centru nahije i kapetanije bilo svakako neophodno.

Prvi trebinjski kapetan bio je Osman, iz porodice Begović, jedne od onih čiji su članovi bili na dužnosti novskih kapetana; on se kao bivši kapetan spominje 1712. godine.⁸ U njegovo vrijeme je, dakle, vršena i gore navedena opravka, te *su i 1704. godine od strane Porte naređeni radovi na utvrđivanju kamenom građom tvrđave Banvir, koja se nalazi na granici islamijeta, u hercegovačkom sandžaku*⁹. Prema jednom dokumentu iz 1712. godine izgleda da ti radovi nisu ni obavljani ili nisu završeni, jer te godine hercegovački mutesarrif Durmuš-paša¹⁰ traži da se zidovi tvrđave podignu u visinu, da se prošire, da se izgradi tabija i hendeci.¹¹ Opkopi, odnosno hendeci, završeni su tek 1723. godine, kada je izvršena inspekcija i utvrđeno da je i voda u njima.¹²

Nakon Osmana Begovića, na položaj kapetana dolazi Osman-beg Resulbegović, koji je skoro dvije i po decenije bivao na različitim funkcijama u ovome gradu i koji je na taj način imao priliku tako značajno utjecati na njegov razvitak. Njegova je osnovna dužnost bila da tvrđavu Banvir izgradi tako da može preuzeti ulogu najjače tvrđave *na granici islamijeta*, što je trajalo skoro cijelo vrijeme njegovog boravka na toj dužnosti.

Poznata je, ali nedovoljno potkrijepljena argumentima tvrdnja da porodica Resulbegović predstavlja islamizirani dio porodice Burović iz Perasta. Resulbegovići su bili kapetani Novoga, do njegovog pada pod Mletke 1687. Da bi uopće stigli do te funkcije, morali su proći niz nižih funkcija u vojnom sistemu

7 Ovo je pokazatelj da se ime Trebinja počelo koristiti za Banvir.

8 H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo 1990, str. 232.

9 Radovi su očito smatrani veoma značajnima - naredba je upućena svim bosanskim i hercegovačkim alajbezima a zatraženo je da u pomoć priteknu i neferi tvrđava Počitelj, Vidoška i Trebinje. Polimac 139 V-a, str. 79.

10 Durmuš-paša Čengić, dugogodišnji hercegovački alajbeg (1688-1703) te kasniji mutesarrif Hercegovačkog sandžaka (1710-1716). *Popis iz 1701*, str. 285.

11 “Zidovi tvrđave Banvir su niski i hendeci su plitki. Kada su nedavno dopremljeni topovi iz Beograda, nije bilo tabije na koju će se smjestiti. I džebhana je malena. ...Nedavno poslani topovi iz Beograda su ostavljeni na jednom polju.” *Maliye defter* No. 114/I-a (signatura u Orijentalnom institutu), prijevod Abdullaha Polimca.

12 Polimac, 114/I-a, str. 275-277.

a to znači da su muslimani bili već dugo prije toga. Postoji i tvrdnja da su se nakon odlaska iz Novog nastanili u Starom Slanom te da je Osman-paša tu podigao kulu. Međutim, ti podaci ne odgovaraju podacima popisa iz 1701. godine. Na osnovu ovog popisa vidi se da se u selu Slano nalaze samo dvije nemuslimanske kuće, koje su bile posjednici zemlje i prije rata, dok je stara kula u Slanom postojala još od ranije i to na mjestu koje je bilo derbend, na putu ka dubrovačkoj skeli.¹³ Ona dakle nije bila nikakav privatni objekat, nego vojni punkt stalnog karaktera. Međutim, posjed Osman-begov zabilježen je u selu Dračevo, nahija Popova.¹⁴ Samo Dračevo je, s obzirom na sadržaje koje je imalo, bilo više kasaba, iako je 1701. upisano kao selo. Smatra se da su u njemu bile smještene administrativne ustanove ove nahije¹⁵ te da su kasnije prenesene u Trebinje. S obzirom na to da su četiri kule u Dračevu, uključujući i Osman-begovu, bile u ruševnom stanju, znači da su morale biti podignute prije početka ratnih sukoba, odnosno da je porodica ovdje imala posjede i prije rata.

Poznato je da je Osman-paša u Trebinju dao podići džamiju, mekteb, medresu, sahat-kulu i musafirhanu.¹⁶ Podizanje novih objekata sakralnog i utilitarnog karaktera, posebno u naselju u nastajanju, bila je neslužbena dužnost osmanskih zvaničnika sa službom u tom naselju. Pošto su oni za svoju službu imali i visoke prihode, bilo je moguće i da uspostave obimnije vakufe s objektima za koje su smatrali da su potrebni dotičnom naselju.

Vakufnama za ovu džamiju, odnosno kompletan Osman-pašin vakuf, dosad nije pronađena. To nije ni čudno kad se zna kakve su se sve nevolje dešavale ovim krajevima.¹⁷ Međutim, mislimo da je moguće da se ona pronađe,

13 Popis iz 1701, str. 322-323.

14 Isto, str. 301-303. U Dračevu je bila upisana Osman-begova kula, koja je bila jedna od pet kula koje su ovdje te godine upisane.

15 A. Figurić, *Trebinje nekada i danas*, Ljubljana 1930, str. 29.

16 H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, str. 237-241.

17 Vrlo je slikovito stanje bogatih porodičnih arhiva opisao Ibrahim-beg Defterdarević u svom radu "Stare listine porodice Resulbegović" još krajem XIX stoljeća u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, IX/2, Sarajevo 1897, str. 193-227. On je, istina, ovdje obradio dokumente pisane bosančicom te je najavio i obradu ostalih dokumenata *na turskom jeziku*, kojih je bilo neuporedivo više od onih pisanih bosančicom: "S vremenom ćemo mi pokušati obraditi i ove listine za bolja vremena, kad će valjda biti strukovnjaka, koji će imati volje i mara, da ih pregledaju." Isto, str. 198. Međutim, nije poznato šta je bilo s tim dokumentima.

vrlo vjerovatno u Arhivu Direkcije vakufa u Ankari, što bi sigurno tražilo dosta rada i vremena, ali bi rezultat bio daleko značajniji od uloženog napora.¹⁸

Vakufname, kako vidimo, nisu pisane u jednom primjerku. Osim same povelje, one su uvedene na više mjesta u različitim administrativnim odjelima a upisivane su i u sidžilu određenog kadiluka, jer je kadija bio dužan taj proces pratiti i ovjeriti. Nažalost, mi danas nemamo ni one sidžile Trebinja, kojima se koristio naš izuzetni istraživač prošlosti ovih krajeva, rahmetli Hifzija Hasandedić, a koje on navodi kao izvor u svojim radovima, jer su svi ti sidžili, kao i ogroman broj nezamjenjivih dokumenata zapaljeni u maju 1992. godine, kada su agresori uništili građu koju je posjedovao i čuvao Orijentalni institut u Sarajevu. Međutim, sa sigurnošću možemo tvrditi da u tim sidžilima nije bilo vakufname, jer bi je Hasandedić sigurno iskoristio. Sidžili su posigurno sadržavali niz podataka, koji bi, ma kako bili sitni, doprinijeli formiranju slike razvoja ovog grada.

Nije sačuvan čak nijedan tarih s podignutih ostalih objekata a sigurno je postojao na svakom od njih. Ali, čak i bez tih podataka, može se ustvrditi da je Osman-pašin vakuf bio pokretač razvoja i rasta Trebinja. Poznato je kako su vakufi općenito utjecali i na nastanak grada, na pretvaranje već postojećeg naselja u kasabu, te razvitak naselja u kome su uspostavljeni.

Šta je sve Osman-paša ostavio da bi se ta zaklada održavala, ne može se reći bez vakufname. Sigurno je bila velika, jer je Osman-paša imao zaista veliko bogatstvo, toliko da je plaćao i troškove koji su potpadali pod obavezu države.¹⁹ Međutim, iz Proračuna vakufa za 1889. godinu vidi se da se vakuf tada, kada je sigurno bio višestruko umanjen, sastojao od šest dućana, kuće, dvije magaze, četiri odaje, gradilišta i osam njiva.²⁰ Moguće je da su određene poslovne aktivnosti zamijenjene onima koje su za novo vrijeme izgledale

18 Godine 1711. upisan je dokument u kojem se tretira slučaj izgubljene vakfije. Hadži Fatima je uspostavila evladijet-vakuf u kadiluku Mostar. Deset godina nakon toga, mutevelija tog vakufa žali se Porti da je vakufnama tog vakufa izgubljena, pa su "nevaljalci Ahmed, Mehmed i Mustafa" donijeli lažnu, u kojoj stoji da je i njima zavještani određeni dio novca. Na Porti je utvrđeno da je originalna vakfija spomenute provedena "u defteru Küçük Muhasebe, koji se čuva u glavnoj defterhani". Polimac 139 V-a, str. 159-160. Tekst vakfije je pronađen te je pokušaj "nevaljalaca" propao.

19 Prilikom dovršetka izgradnje hendeka 1723. paša je potrošio 5500 groša, a od strane države je odobreno svega 1000 groša, tako da je razliku podmirio paša iz svojih sredstava. Polimac 114/I-a.

20 Polimac 139 V-a, str. 240.

pogodnijim.²¹ U svakom slučaju, Osman-pašin vakuf je donosio višestruku korist stanovnicima Trebinja. Osim vojnog, tu je prisutan privredni, vjersko-prosvjetni, socijalno-humanitarni i urbanistički aspekt. Ovdje nećemo isticati koristi na duhovnom, nego samo na ekonomskom planu.²²

Na početku treba istaći poslovne aktivnosti iz oblasti građevinarstva. Za potrebe izgradnje tolikog broja objekata bilo je potrebno mnogo radnika, čije su porodice živjele od njihove zarade. Nakon završetka izgradnje obim poslova se svakako smanjivao, ali je postojala stalna potreba za održavanjem i popravljanjem tih objekata.

Zatim, vidljivo je i krajem XIX stoljeća da su u sastav vakufa ulazili dućani, što je još jedna forma privredne aktivnosti. U dućanima se nije obavljala samo trgovina, nego su oni istovremeno bili i mjesta proizvodnje, a svakom su vakufu donosili značajan prihod u vidu zakupnine za korištenje tog prostora. Dućani, odnosno čaršija, bili su neophodni i korisni ne samo stanovnicima kasabe nego i stanovnicima sela iz bliže i dalje okoline. Hasandedić navodi i jedan dokument ljubinskog kadije iz 1746. godine u kojem se raspravlja o dućanima koje su neki stanovnici Trebinja željeli podići u okviru kompleksa tvrđave. Ta činjenica govori o tome da su trgovina, a samim tim i proizvodnja, rasle, čim je postojala potreba za novim objektima. U pojedinačnim dokumentima navode se čak i određeni zanati: godine 1755. u Trebinju je upisano 10 terzija, krojača, te kasnije mnoge zanatlije, čiji je rad bio potreban većem naselju: kazazi, beriberi, sarači, bojadžije i kazandžije. U drugoj polovici XIX stoljeća u Trebinju su radile dvije kafane i jedna pekara.²³

Objekti utilitarnog karaktera, poput hamama, karavan-saraja i tome slično, također su vakufu donosili stalne prihode. Prihodi koje su oni ostvarivali dijelom su odlazili na njihovo održavanje a drugim dijelom u vakuf.

Jedan se karavan-saraj *pokriven olovom* spominje na području Trebinja godine 1574. kao zadužbina Mehmed-paše Sokolovića, odmah pored kamenog mosta preko Trebišnjice, kojega je također podigao spomenuti paša.²⁴ Vrlo je

21 U islamskom pravu bilo je dozvoljeno da se ono što se pokaže štetnim za vakuf, preinači tako da vakuf ne pretrpi novčani gubitak, odnosno da taj gubitak bude što manji. Vidjeti primjer: F. Hafizović, "Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu", *Scrinia Slavonica* 14, Sl. Brod, 2014. Također, gore je naveden primjer prijenosa vakufskih sredstava zbog toga što je osnovni kompleks vakufa izgubljen.

22 Safet Krkić, "Vakufi Mostara kao forma privredne aktivnosti", *Hercegovina* 9, Mostar 1997, str. 40-48.

23 H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, str. 247.

24 H. Hasandedić, isto, 245.

čudno da se navedeni objekti, koji bi po opisu trebali dugo trajati, pa čak ni njihovi ostaci, ne spominju u navedenom popisu iz 1701.²⁵ Hasandedić, vezano za te objekte, spominje *tragove stare ćuprije koja je vodila u Police i iz Polica*, dakle teritorij današnjeg Trebinja.²⁶

Ono što je također jako značajno za djelatnost vakufa jeste činjenica da su oni imali ulogu banaka,²⁷ ukoliko je postojao gotovinski dio zaklade. Smatramo da je ta stavka kod vakufa poput Osman-pašinog svakako postojala. U popisu iz 1701. godine naveden je veliki broj gotovinskih vakufa, kod uvakufjenja koja nam dosad nisu bila ni poznata. Zbog teške situacije nakon rata koji je trajao skoro 20 godina, najčešće se samo navodilo da je novac kod stanovnika, dakle najvjerovatnije i izgubljen. Ali vrlo je moguće da je nešto i vraćeno, jer iz više primjera vidimo da su vakufi već dobili nove upravitelje, koji se brinu da se novac vrati: kod pojedinih je utvrđeno samo da vakuf ima novca, ali je na dugovanju kod stanovnika, kod drugih se zna tačan iznos dugovanja, dok postoje i oni za koje se samo navodi da objekat više nema vakufa.

Upravo ova zadnja stavka razlikuje vakufe pojedinaca od sultanskih, zapravo državnih vakufa, jer ona kod ovih drugih ne postoji. Znamo da je u Trebinju prije Osman-pašine podignuta džamija sultana Ahmeda III (1703-1730), da je gradnju nadgledao sam Osman-paša, a kako postoji jedan tarih na samoj munari, poznata je i godina gradnje, 1719. Džamija je zapravo bila sagrađena državnim novcem, a ne iz sultanove lične blagajne. Koliko je poznato dosad, u našim krajevima nema nijedne džamije sagrađene ličnim sultanovim parama. Međutim, postojalo je nepisano pravilo da se prva džamija u nekom mjestu, iako podignuta državnim novcem, naziva po imenu vladajućeg sultana. Osim gradnje, država je osiguravala i prihod službenicima džamije, najčešće u vidu timara. Prema tome, nije bilo uvakufjavanja gotovine kod ovakvih džamija te

25 U popisu se navodi više vakufa i vakifa upravo savremenih Mehmed-paši Sokoloviću, što znači da vrijeme nije bilo limit. Međutim, postoje izvori, koji su svjedočenje savremenika i koji kažu da je most propao u velikoj poplavi prije 1580. godine, neposredno nakon ubistva Mehmed-paše. To potvrđuje i izvještaj jednog ondašnjeg očevica u dnevniku mletačkog baila Pavla Kontarinija, koji je idući iz Dubrovnika put Trebinja zapisao: *Jutrom krenuše ravninom duž pomenute rijeke k mostu, gdje je Mehmed-paša sagradio za putnike taj most i olovom pokriven karavansaraj... Budući da je plaha voda bila odnijela kameni most od tri luka, dva čamca prevezoše toware i ljude, a konji su preplivali...* Iako je Alija Bejtlić u svom radu "Ko je gradio Arslanagića most", objavljenom u časopisu *Pregled* u septembru 1975. naučno argumentirano razjasnio sudbinu mosta Mehmed-pašinog, i dalje se Arslanagića most na Trebišnjici naziva Mehmed-pašinom zadužbinom, a ne zadužbinom njegovog stvarnog legatora Hajdar-bega Kusturice.

26 Hasandedić, isto.

27 S. Krkić, isto, str. 41.

je ova stavka, veoma značajna za razvoj gradske privrede, kod ovakvih vakufa izostajala.

Koliko je vakuf bio značajan ne samo za duhovni nego i svakodnevni život, pokazuje podatak da je u Mostaru krajem XVII i početkom XVIII stoljeća 10% stanovništva bilo zaposleno u poslovima vezanim za vakuf.²⁸

Kako je poznato, postoji priča o tome da je Osman-paša Resulbegović izgubio život zbog toga što je njegova džamija ispala ljepša i veća od sultanske.²⁹ To je vjerovatno dio narodnog, odnosno porodičnog folklora, ali sigurno nije razlog stradanja Osman-pašinog. Ni činjenica da je Osman-aga, kako ga navodi Skarić, "držao i narod i podložne age vrlo strogo" nije mogla biti razlog tome.³⁰ Stvarni razlog može se pronaći u Muhimme defterima, zapisnicima sa sjednica vlade u Istanbulu, koji su vođeni vrlo precizno - svaka žalba, svako rješenje i naredba su bilježeni. Muhimme Defteri su za nas među najrelevantnijim izvorima za rekonstrukciju naše prošlosti. Ti zapisnici za period koji nas zanima prevedeni su u vidu regesta i nalaze se u Arhivu Orijentalnog instituta.³¹

Postoji više razloga za kažnjavanje Osman-paše. Jedna od činjenica koje su relevantne za pripremu te kazne jeste i stav kapetanov prema zabrani trgovanja preko skela Gabela, Novi i Risan, jer su svakako pripale Mlecima, tako da se promet dozvoljavao isključivo preko luke Dubrovnik. Na taj način bilo je moguće kontrolirati prihod, koji je bio vrlo namijenjen za plate nefera u tvrđavama Počitelj i Ljubuški. Već 1709. traži se da se praksa trgovanja preko zabranjenih skela, koju su provodile i age tvrđava Klobuk i Banvir, strogo zabrani.³² U jednoj naredbi upućenoj 1713. na više lica, među kojima su bosanski beglerbeg, bosanski defterdar i sve kadije u sandžaku Hercegovina, već se navode imena onih koji krše zabranu te trgovine - na prvom mjestu je beg nahije Trebinje, kapetan tvrđave Banvir Osman.³³ Zatraženo je da se svi strogo kazne.³⁴

I sam kapetan Osman bio je ponekad žrtvom u ovim događanjima - kao u slučaju napada grupe muslimanskih vojnika iz Onogošta i Kolašina, koji su

28 Isto, str. 43.

29 Hasandedić, str. 238.

30 V. Skarić, "Trebinje u 18. vijeku", Biblioteka Kulturno nasljeđe, Izabrana djela, knjiga III, str. 165.

31 Najveći dio Muhimme-deftera preveo je za potrebe rada na historiji naših krajeva rahmetli kadija Abdullah Polimac. Dokumenti su prevedeni u vidu regesta, ali se svakako mogu uporediti sa samim originalima. Nisu još objavljeni, ali se izuzetno mnogo koriste.

32 Polimac, 139 V-a, str. 129-131.

33 Tvrđava Banvir je te godine imala 499 nefera, registriranih u defterima Büyük Kal'a, što se vidi iz odgovora Porte na jedan njihov arzuhal. Polimac, 114/I-1, str. 553.

34 Polimac, isto, str. 207-208

napali kapetana, kadiju i mubašira i opljačkali ih.³⁵ Međutim, češće su žalbe koje su upućuju na kapetana Osmana. Raja iz kadiluka Nevesinje, te druga skupina raje iz kadiluka Stolac, Cernica, Ljubinje i Mostar, 1724. su uputili dvije žalbe na Portu povodom činjenice da ih “Osman-paša i njegov sin Ibrahim kapetan neopravdano hapse i naplaćuju im mnogo novca i poreze koji nisu propisani defterom”.³⁶ Ali, u istoj godini žale se Osman-paša i Ibrahim-kapetan na raju i na neke zvaničnike tvrdeći da im ne plaćaju nego oduzimaju prihod s određenih stavki.³⁷

Ovi događaji došli su do svog vrhunca 1728. Sada se na kapetana Osmana, “kojemu je nedavno dodijeljena titula beglerbega”, žale “sva ulema, dobri ljudi, imami, zaimi, timarlije, kapetani, neferi i svi ostali, kako muslimani tako i sirota raja, zbog njegovih nasilja nad njima”. On je optužen da je zbog toga oko tri hiljade pripadnika raje pobjeglo u neprijateljsku zemlju. To je bio direktan udar na prihode vlasti. Iz ove naredbe Porte vidi se da je kapetan Osman pozivan da stvar objasni bosanskom beglerbegu i nadležnom kadiji, ali se on nije htio odazvati lično, nego je poslao svog zastupnika da ga opravda. Tom prilikom je utvrđeno da su sve navedene optužbe ne samo tačne nego su dodate i neke nove. Na ponovno pozivanje kapetan se sa 40 “razbojnika” zatvorio u tvrđavu Banvir i odlučio se braniti.³⁸ To je bila pobuna i protiv sultana, i sigurno je to ono što je, uz ranije optužbe u vezi sa smanjenjem prihoda luke u Dubrovniku, dovelo do Osman-pašino padu i lične propasti. U ovoj i sljedećoj naredbi, izdatoj mjesec dana nakon prve, traži se strogo kažnjavanje, odnosno izričito se traži da se njegova odsječena glava pošalje Porti.³⁹ Za njegove pristalice, sina Ibrahim-kapetana i brata Hasana, odlučeno je da se bace u tamnicu. Zasad nema podataka o tome kako je došlo do hvatanja Osman-paše, ali se on 1730. spominje kao pogubljen.⁴⁰

Nedostatak historijskih izvora, dokumenata osmanske vlasti, nije nam dao mogućnost sustavnog praćenja razvoja Trebinja kao naselja. Međutim, čak i

35 Napadači su bili ne samo obični vojnici nego i zapovjedni kadar: kapetan tvrđave Onogošt, topčibaša, aga i reis. Valiji je upućena naredba da riješi po zakonu žalbu kapetana Osmana, koju je on bio uputio Porti. Polimac, 86/III-1, str. 412-413.

36 Polimac, 86/III-1, str. 455. Vjerovatno je Osman-paša nešto ranije dobio titulu paše a njegov sin je već tada bio kapetan trebinjske kapetanije. Oni su ove nezakonitosti provodili na prostoru kojega su uzeli pod doživotni zakup – malikanu, što je institucija uvedena upravo početkom ovoga stoljeća, umjesto mukata – jednogodišnjih zakupa.

37 Polimac, 86/III-1, str. 470-471.

38 Polimac 139/VI-a, str. 15-17.

39 Isto, str. 19-20.

40 Isto, str. 28.

parcijalno doneseni, ti izvori nam ipak pokazuju da se naselje razvijalo i prelazilo iz naselja nižeg u naselje višeg ranga, sa svim odlikama jednog urbanog, ekonomskog, prosvjetnog i kulturnog centra. Novi dokumenti, koji se polahko, ali sigurno pojavljuju i na koje se nekada nailazi čak i usput, dok se istraživač bavi nekom drugom temom, dopunjavat će ovaj mozaik, čije su kockice zasad nedovoljno popunjene.

HAMZA LAVIĆ

**VAKUFNAME S PODRUČJA MEDŽLISA
ISLAMSKE ZAJEDNICE TREBINJE**

VAKUFNAME S PODRUČJA MEDŽLISA ISLAMSKJE ZAJEDNICE TREBINJE

Sažetak

U Fondu Arhiva Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu čuvaju se dvije vakufname i dva hudždžeta vakufa koji se odnose na područje Medžlisa IZ Trebinje. Riječ je o vakufnamama Salih-age (Salke) Prigića, sina Alijina, i Hasana Omeragića, sina Avdina, te hudždžetima koji se odnose na vakuf džemata Grančarevo, Abdurrahamana Resulbegovića i drugih. Spomenuti dokumenti su nastali u 19. i 20. stoljeću. Osim vakufnama, pohranjen je i veći broj drugih diplomatskih dokumenata, koji se odnose na prostor Trebinja, a to su fermani, berati, ostavinski spisi, tapije, senedi, tezkire, ilmi-haberi, timarska pisma i dr. U ovom radu analizirali smo navedena četiri vakufska dokumenta kao i dio ostale arhivske građe iz osmanskog perioda u vezi s područjem Trebinja.

Uvod

Iako su se muslimani u Trebinje i okolini počeli naseljavati relativno kasno, krajem 17. stoljeća, u narednim stoljećima sagradili su veći broj vakufskih objekata, koji su služili ne samo muslimanima već i pripadnicima svih drugih zajednica koje žive na tom području. Trebinje je zauvijek obilježeno brojnim vakufima Osman-paše Resulbegovića, sagrađenim početkom 18. stoljeća, a vakufski objekti i danas krasi petnaestak manjih ili većih lokaliteta i džemata ovog kraja.⁴¹ Nažalost, zbog burne historije

41 Hivzija Hasandedić, "Hercegovački vakufi i vakifi", *Anali GHB*, br. 9-10, 1983, str. 67.

koju je ovo područje proživjelo, prve sačuvane vakufname odnose se na vakufe sagrađene krajem 19. stoljeća.

Prilikom istraživanja vakufnama koje se odnose na područje Trebinja, konsultirali smo sljedeće izvore:

- Rukopisni primjerak rada „Popis vakifa i vakfija“ Muhammeda Pašića,⁴²
- Rad „Popis vakufnama iz BiH koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci“ Zejnila Fajića,⁴³
- Sidžile vakufnama u Gazi Husrev-begovoj biblioteci⁴⁴ i Fonda arhiva GHB u cjelini,
- Rad „Hercegovački vakufi i vakifi“ Hivzije Hasandedića,⁴⁵
- Publikaciju „Bosanske vakufname“, izdavač je Generalna direkcija vakufa Republike Turske⁴⁶ i
- Elektronsku bazu podataka Arhiva Islamske zajednice u BiH.⁴⁷

Osim vakufnama, tragove uvakufljenja možemo pratiti i u primjercima nekih drugih vrsta diplomatskih dokumenata kao što su fermi, berati, hudždžeti, i'lami i dr. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci su sačuvane dvije vakufname: Vakufnama Salih-age (Salke), Prigića, sina Alijina, vakufnama Hasana Omeragića, sina Avdina, te dva hudždžeta koji se odnose na vakuf džemata Grančarevo, na vakuf Abdurrahmana Resulbegovića i drugih. Hudždžet vakufa džemata Grančarevo potječe početka 19. stoljeća, dok su ostala tri diplomatska dokumenta sastavljena u prvoj polovini 20. stoljeća. U nastavku donosimo najznačajnije karakteristike navedena četiri dokumenta.

1. Vakufnama Salih-age (Salke) Prigića, sina Alijina⁴⁸

Mehmed Zulfikar Ismet, zamjenik trebinjskog kadije, 10. rebiu-l-ahira 1323/14. jula 1905. godine ovjerio je vakufnamu Salih-age (Salke) Prigića, sina Alijina, kojom uvakufjava sljedeća dobra:

42 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, A-311/B.

43 Zejnil Fajić, „Popis vakufnama iz BiH koje se nalaze u GHB“, *Anali GHB*, br. 5-6, 1978, str. 245.

44 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, SV1, SV2 i SV3.

45 Hivzija Hasandedić, op. cit., str. 29.

46 *Bosna Hersek vakfyeleri*; Vakıflar genel müdürlüğü, Ankara, 2016.

47 Arhiv Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Gazi Husrev-begova biblioteka.

48 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, V-246 (745).

1. Vlastita kuća u tvrđavi Trebinje, br. 95, koja sa istočne strane graniči s imovinom Sarač Husejina, sa zapadne strane javnim putem, s južne strane kućom vakifa i sa sjeverne strane javnim putem.

2. Dućan u trebinjskoj čaršiji, br. 267, koji s istočne strane graniči sa čaršijskom ulicom, sa zapadne dućanom Abdurrahmana Resulbegovića, s južne strane imanjem Husejina Arslanagića i sa sjeverne strane imanjem Ahmeda Fetahagića.

3. Vinograd u Polica-mahali pod nazivom Krivodo, obuhvata 60 kija sjemena, sa sjeverne strane graniči s vakufskim vinogradom i putem, sa zapadne vinogradima nasljednika hadži Mustafa-age Zubčevića, s južne strane javnim putem i sa sjeverne javnim putem i mer'om.

Na osnovu dobiti ostvarene izdavanjem pod zakup spomenute kuće (168 kruna) nakon smrti vakifa imam i hatib Careve džamije u Trebinju proučit će po jednu hatmu i pokloniti je pred dušu vakifovu. Na osnovu dobiti ostvarene izdavanjem pod zakup spomenutog dućana (144 krune), mujezin Careve džamije u Trebinju proučit će jednu hatmu godišnje pred dušu vakifovog oca Alije. Na osnovu dobiti ostvarene izdavanjem pod zakup spomenutog vinograda (150 kruna), muallim u mahali Zasad (?) proučit će jednu hatmu godišnje pred dušu vakifove majke Fatime. Za muteveliju vakufa imenovan je Jusuf-beg (Resulbegović), upravitelj vakufa u Trebinju, a nakon njegove smrti tu dužnost preuzet će njegovi potomci.

Svjedoci ovog čina bili su Hasan-aga Zubčević, sin Salihov, Mustafa-aga Mulahodžić, sin Dervišev i Ismail-aga Hajdarhodžić, sin Dervišev.⁴⁹

Vakufnama je sastavljena na osmansko-turskom jeziku, na jednom listu u formi od 24 retka i nepotpuna je skraja.

U napomeni se navodi da je vakif ovaj vakuf spojio s vakufom Osman-pašine i Careve džamije u Trebinju.⁵⁰

Prijepis ove vakufname nalazi se u drugom svesku sidžila vakufnama u Fondu Arhiva GHB.⁵¹

49 Bosna Hersek vakfiyeleri, op. cit. sv. 4, str. 1628.

50 Gazi Husrev-begova biblioteka, Arhiv IZ, Fond: Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo, ZVR-271-3698.

51 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, Sidžil vakufnama 2, br. 425, str. 106.

2. Vakufnama Hasana Omeragića, sina Avdina⁵²

Vakif Hasan Omeragić, sin Avde, iz sela Čičevo, srez Trebinje, 4. aprila 1938. godine, u korist „vakufa džamije u Čičevu“ uvakufio je sljedeća dobra:

Nekretnine u općini Čičevo, z.k. br. 6, čestica br. 2251/2 površine 1020 kvadratnih metara i z.k. br. 953, čestica br. 2249/3 površine 1869 kvadratnih metara.

Vakif je odredio da se na osnovu dobiti ostvarene izdavanjem pod zakup spomenutih nekretnina svake godine prouči hatma vakifu i njegovoj majci Fatimi a ostatak da se troši za potrebe džamije i mekteba u Čičevu.

Vakufnama je sastavljena na bosanskom jeziku, latiničnim pismom, na jednom listu u formi od 83 retka a ovjerio ju je šerijatski sudija Abdullah-ef. Škaljić. Na vakufnami je otisnut pečat Sreskog šerijatskog suda u Trebinju.

Postoji i prijepis ove vakufname u trećem svesku sidžila vakufnama GHB.⁵³

3. Hudždžet vakufa džemata Grančarevo⁵⁴

Trebinjski kadija Hasan ovjerio je valjanost dokumenta kojim vakifi: Osman Muratović, sin Muhammedov, Salih alemdar Arnaut, Muhammed-beg Muratović, sin Osmanov, Alija (?) Stuvić, sin Džaferov, Ibrahim Selimčević, sin Osmanov, Mahmud, sin Mustafin, Ahmed (?) Stuvić, Alija Jekić, sin Mustafin, Omer, Osman i Ibrahim Čerimagić, Hasan Mujadžić, sin Muhammed-begov, Husejn Mujadžić, sin Muhammed-begov, Hud Čerimagić, sin Omer-begov i Aiša, kći Muhameda Mujadžića, uvakufjavaju:

1. Dućan koji je uvakufio Osman Muratović, sin Muhamedov.
2. Zemljišne parcele više vakifa ukupne vrijednosti 111 oka sjemena.
3. Novac u iznosu od 50 akči koji je uvakufila Aiša, kći Muhameda Mujadžića.

Vakifi su odredili da se na osnovu dobiti ostvarene izdavanjem pod zakup spomenutih dobara, što pretekne od troškova popravke i održavanja spomenutog vakufa, obezbjedi plaća muteveliji, muallimu u sibjan-mektebu u

⁵² Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, V-314 (981).

⁵³ Isto, Sidžil vakufnama 3, br. 981, str. 270.

⁵⁴ Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, Sidžil vakufnama 1, br. 254, str. 92.

džematu Grančarevo, te imamu i hatibu džamije u istom džematu. Za muteveliju vakufa imenovan je Mahmud Selimčević.

Hudždžet je sastavljen na bosanskom jeziku, latiničnim pismom, na jednom listu u formi od 20 redaka 10. ramazana 1236/11. jula 1821. godine.

Ispod teksta ovoga primjerka hudždžeta navedena je ovjera prijepisa i otisak pečata zamjenika trebinjskoga kadije Abdurrahmana te datum 24. kanun-i evvel 1892. godine.

Osim navedenog postoji i drugi primjerak ovoga dokumenta, koji se čuva u Fondu Zemaljskog vakufskog ravnateljstva.⁵⁵ Vjerodostojnost ovoga prijepisa hudždžeta, datiranog 1892. godine, potvrđena je ovjerom i otiskom pečata predsjednika trebinjske vakufske komisije.

Na samome kraju stranice nalazi se bilješka u kojoj se navodi da je s druge strane hudždžeta, s kojeg je izvršen prijepis, nalazi još jedan hudždžet, koji zbog nečitkosti nije prepisan.

4. Hudždžet vakufa Abdurrahamana Resulbegovića i drugih⁵⁶

Vakifi Abdurrahman Resulbegović, sin hadži Omera Hakki-bega, Murat Šehović, sin Mahmud-age, Jusuf Defterdarević, sin hadži Ahmed-age, Ragib-beg Kapetanović, sin Ismail-bega, Velija Hadžiismailović, sin Mehmed-age, Muharem-aga Čustić, sin Alijin, Mustafa-aga Resulović, sin Mehmedov, 23. zulhidžeta 1325/2. februara 1908. godine uvakufili su kuću i okućnicu u kasabi Trebinje, mahali Poljice, u mjestu Rastočje. S istočne strane kuća graniči s imovinom potomaka Sadika Zečevića, sa zapadne s putem, s južne zemljištem spomenutih potomaka i sa sjeverne muslimanskim mezarjem.

Vakifi su odredili da se od dobiti ostvarene izdavanjem pod zakup spomenute kuće isplati godišnji porez te troškovi popravki i održavanja spomenutog vakufa a da se od ostatka sredstava isplati plaća učiteljima i podmire drugi troškovi ženskog mekteba za djecu u tvrđavi Trebinje. Za muteveliju je određen Ismail Hajdarhodžić, sin Dervišev. Valjanost dokumenta ovjerio je zamjenik trebinjskog kadije, Ed-Da'i.

⁵⁵ Gazi Husrev-begova biblioteka, Arhiv Islamske Zajednice u BiH, Fond Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo, ZVR-299-4045-1907.

⁵⁶ Isto, V-263 (762).

Vakufnama je sastavljena na osmansko-turskom jeziku na jednom listu u formi od 24 retka.

Na vakufnami je otisnut pečat Kotarskog šerijatskog suda u Trebinju. Na primjerku prijepisa u drugome svesku sidžila vakufnama GHB⁵⁷ u naslovu je navedeno da se radi o prijepisu odluke u vezi sa vakufom, na osnovu hudždžeta.⁵⁸

Trebinje u Fondu Arhiva Gazi Husrev-begove biblioteke

U Fondu arhiva Gazi Husrev-begove biblioteke nalaze se dvije zasebne specijalne arhivske zbirke: Zbirka dokumenata, sidžila i deftera na osmanskom jeziku, koja sadrži između 9.000 i 10.000 pojedinačnih dokumenata, te Zbirka dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku, koja trenutno ima registriran 1.051 inventarni broj a svaki od tih brojeva sadrži na desetine pojedinačnih dokumenata.⁵⁹ Premda se veći dio dokumenata odnosi na područje Sarajeva, u okviru ove dvije zbirke pronašli smo i izdvojili određeni broj značajnijih arhivskih dokumenata koji se odnosi na Trebinje i njegovu okolinu.⁶⁰

Među navedenim dokumentima nalaze se dva fermama; Ferman sultana Abdul Hamida I iz 1774. godine o postavljenju Hasana Osmanpašića, age u tvrđavi Banvir/Trebinje, na mjesto defterdara bosanske hazne⁶¹ i neovjeren prijepis fermama sultana Mustafe III iz 1758. godine kojim se zabranjuje uzimanje navedenih poreza od zabita, aga i nefera tvrđave Banvir ili trebinjske tvrđave.⁶² Osim fermama, u istoj zbirci se nalaze i dva timarska berata: Berat sultana Abdul Aziza iz 1874. godine koji se odnose na timare u Trebinju i Nevesinju⁶³ i valijski berat u vezi s određenim timarom u Trebinju.⁶⁴

57 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, Sidžil vakufnama 2, br. 444, str. 128.

58 Bosna Hersek vakfiyeleri, sv. 4, Vakıflar genel müdürlüğü, Ankara, 2016., str. 1630.

59 Azra Kasumović-Gadžo, „Arhivske zbirke GHB“, 480 godina Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo, 2017, str. 97.

60 Elektronska baza podataka Arhiva GHB, arhivsku obradu izvršila Azra Kasumović-Gadžo.

61 Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, A-1862/TO.

62 Isto, A-3961/TO.

63 Isto, A-1704/TO.

64 Isto, A-1138/TO.

Od ostalih dokumenata izdvajamo ostavinske spise,⁶⁵ tapije,⁶⁶ senede, tezkire, ilmi-habere⁶⁷ i timarska pisma.⁶⁸

Naišli smo i na dva fragmenta deftera: Fragment tajinat deftera (imenovanja ili sljedovanja)⁶⁹ i fragment iz deftera desetine trebinjskog kadiluka iz 1856. godine.⁷⁰

Iz zbirke dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku izdvojili smo protest građana Trebinja datiran 28. marta 1935. upućen uredništvu novina *Islamski svijet* zbog napada na Mehmeda Handžića.⁷¹

Posebno su interesantna dva dokumenta (emr-i šerifa) koja smo pronašli u prijevodu rahmetli Abdullaha Polimca, iz zbirke *Maliye defteri*, a koji, na žalost, nisu sačuvani u originalu.⁷² Oba dokumenta su upućena Osman-paši Resulbegoviću, muhafizu trebinjske tvrđave 1720/21. godine i odnose se na izgradnju hendeka oko tvrđave Banvir. Iz ovoga dokumenta možemo steći širi uvid u sam proces građenja spomenutoga hendeka (jarka) oko trebinjske tvrđave, kao i mnoge druge interesantne podatke o populaciji ovoga kraja početkom 18. stoljeća, broju stanovnika u pojedinim naseljima, ekonomskim prilikama i općenito o društvenim kretanjima. Kao ilustraciju možemo navesti podatak da je samo za jedan dan na kopanju hendeka angažirano ukupno 5500 radnika – nadničara i to: iz kadiluka Ljubinje 1500, iz kadiluka Cernice 2000, iz kadiluka Bekije Novi 1000, iz kadiluka Stolac i Bekije Gabela 1000 lica.

Zaključak

U Fondu Arhiva Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu čuvaju se dvije vakufname i dva hudždžeta vakufa koji se odnose na područje Medžlisa IZ Trebinje. Iako je poznato da je na širem području Trebinja postojao veći broj vakufa, do danas je sačuvano tek nekoliko diplomatskih dokumenata koji se odnose na poslovanje trebinjskih vakufa. U dostupnoj literaturi nismo pronašli podatak da je neki od navedenih vakufskih dokumenata naučno valoriziran

65 Isto, A-1504/TO (Muharem-ef., sin Hasanov).

66 Isto, A-3396/TO.

67 Isto, A-3219/TO, A-3339/TO, A-3400/TO, A-3497/TO, A-4410/TO, A-4458/TO, A-4476/TO, A-4602/TO, (trgovina, naplata duga, vjenčanja i sl.).

68 Isto, A-1204/TO, A-1213/TO, A-1218/TO, A-1248/TO.

69 Isto, A-3929/TO.

70 Isto, A-3929/TO.

71 Isto, A-365/B (A-3313/TO).

72 Isto, TD4, Maliye defteri, zbirka I, MD 3897/143-1 (Prijevod Abdullaha Polimca).

niti integralno preveden. S druge strane, za izučavanja šireg konteksta socijalnih, kulturnih, vjerskih i drugih prilika na području Trebinja od velikog značaja mogu biti različiti diplomatski dokumenti iz osmanskog perioda, koji se danas čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu te u još nekoliko arhiva i naučnih institucija u Bosni i Hercegovini, kao i u Republici Turskoj.

DR. ELVIR DURANOVIĆ

**STANJE VAKUFSKE IMOVINE U TREBINJU
KRAJEM XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA**

STANJE VAKUFSKE IMOVINE U TREBINJU KRAJEM XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA

UVOD

Krajem XIX stoljeća, 1893. godine, na području novouspostavljene Vakufske komisije u Trebinju bilo je aktivno devet džamija i džemata koji su raspolagali s određenom vakufskom imovinom. To su: džamija u Zasadu, Careva džamija, Osman-pašina džamija, džamija u Čičevu, džamija u Lastvi, džamija u Skočigrmu, džamija u Grančarevu, džamija u Župi i džamija u Pridvorcima.⁷³ Uz spomenute na tom području nalazila se i džamija u Ušću i mekteb u Mostaćima koji u to doba nisu imali vakufa pa su imama i muallima plaćali muslimani dotičnih džemata. Tokom narednih dvadesetak godina do juna 1914. doći će do značajnog povećavanja vakufske imovine u Trebinju. U isto vrijeme sagrađeno je i nekoliko novih vjersko-prosvjetnih objekata uz koje su se vremenom formirali vakufi. Također, pojedini postojeći vakufi ojačani su novim uvakufljanjima. U ovom radu predstaviti ćemo detaljno stanje vakufske imovine na području Vakufske komisije/povjerenstva u Trebinju skraja XIX stoljeća i početka XX stoljeća, ukazati ćemo na aktivnosti Zemaljskog vakufskog povjerenstva/ravnateljstva na osnaživanju vakufa u Trebinju te predstaviti neke nove vakufe i njihove vakufe.

O vakufima na području Trebinja najviše podataka objavio je rahmetli Hivzija Hasandedić u svom djelu *Muslimanska baština u istočnoj*

⁷³ „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju br. 19. od 25. oktobra 1893, *Arhiv Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* (dalje: *AIZBIH*), Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: *GHB*), ZVP-72, 3610/93.

*Hercegovini*⁷⁴ i u *Glasniku VIS-a*⁷⁵. Neke podatke o vakufima Careve i Osman-pašine džamije ostavio nam je rahmetli Mustafa Busuladžić u radu o čuvenoj trebinjskoj porodici Resulbegović⁷⁶ objavljenom u *Novom beharu*. Širi podaci o prihodina i rashodima pojedinih vakufa u Trebinju objavljeni su u *Proračunima vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1889. te Proračunima vakufa Bosne i Hercegovine za godinu 1913*. Obje knjige koristili smo u radu. U djelima ostalih autora koji su pisali o historiji Trebinja nema značajnijeg spomena o vakufima.⁷⁷

Ipak, navise podataka o vakufima na području Trebinja nalazi se u arhivima različitih ustanova u Bosni i Hercegovini. Istraživajući stanje vakufa na području Trebinja krajem XIX i početkom XX stoljeća primarno smo koristili arhivsku građu Arhiva Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i *Knjigu Izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju* iz Zbirke vakufskih knjiga Zemaljskog vakufskog ravnateljstva pohranjenih u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Od ove, 2018. godine, sastavni dio spomenutog Arhiva Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini bit će arhiva Medžlisa islamske zajednice u Trebinju koja će susretljivošću odgovornih iz trebinjskog medžlisa i zalaganjem uposlenika Gazi Husrev-begove biblioteke budućim istraživačima biti dostupna u digitalnoj formi.

Ovaj rad napisan je s ciljem predstavljanja detaljnog stanja vakufske imovine na području Trebinja skraja XIX i početka XX stoljeća. Kompariranjem podataka o stanju vakufa u Trebinju prije 100 godina s trenutnim stanjem steći će se potpuniji uvid u razmjere razvoja ili uništenja vakufa na ovom području.

2. STANJE VAKUFA NA PODRUČJU TREBINJA KRAJEM XIX STOLJEĆA

Zemaljsko vakufsko povjerenstvo u Sarajevu uputilo je 1893. godine Vakufskoj komisiji u Trebinju dopis za zahtjevom da im se dostavi katastarski izvještaj o

74 Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 231-310.

75 Hivzija Hasandedić, „Islamski spomenici u ljubomirskoj nahiji i trebinjskim brdima“, *Glasnik VIS-a*, god. XLIX, 1986, br. 1., str. 38-47.

76 Mustafa Busuladžić, „Resulbegovići“, *Novi Behar*, god. 1937-1938, br. 7-8, str. 101-104; br. 9-11, str. 154-156; br. 12, str. 181-183.

77 Vidi: Vojislav J. Korać, *Trebinje istorijski pregled – Period od dolaska Turaka do 1878. god.*, Prvi i drugi dio, Zavičajni muzej, 1971.; Ante Figurić, *Trebinje nekad i sad*, Ljubljana, 1930; Vladislav Skarić, „Trebinje u 18. vijeku“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, sveska za historiju i etnografiju, god. XLV, Sarajevo, 1933, str. 39-69.

vakufima u Trebinju. Izvještaj je trebao sadržavati podatke o karakteru vakufa, odnosno podatke o tome da li se radi o vjersko-prosvjetnim ili korisnosnim vakufima za koje je dodatno zatražena procijenjena vrijednosti i godišnji prihod. Izvještajem je obuhvaćeno osam vakufa, s tim što su vakufi Osman-pašine i Careve džamije tretirani zajedno. U nastavku ćemo predstaviti vakufe obuhvaćene ovim izvještajem.

2.1. Vakuf džamije u Zasadu

Zasad je predgrađe Trebinja smješteno uz cestu koja iz Trebinja vodi u Popovo polje. Džamiju su vlastitim sredstvima sagradili mještani 1867.⁷⁸ Vakuf se sastojao od džamije, mekteba, dva mezarja i njive Redžepovina, vakuf je to Esme i Aiše Babović, koje su 1898. godine odselile u Tursku.⁷⁹ Procijenjena vrijednost njive bila je 50 forinti (Ft)⁸⁰ a 1893. nije davala nikakve prihode jer je tek bila zasađena vinovom lozom.⁸¹

2.2. Vakuf Osman-pašine i Careve džamije

Najveći vakuf u Trebinju imale su Osman-pašina i Careva džamija. Objе džamije, Carevu 1719.⁸² i svoju 1729. godine sagradio je dobrotvor Osman-paša, član najuglednije trebinjske porodice Resulbegović.⁸³ Za obje džamije u Trebinju uvakufio je svoja dobra o kojima se brinuo isti mutevelija tako da ne treba čuditi što su ponekad njihovi vakufi bili obuhvaćeni jednim izvještajem. Godine 1893. vakuf Osman-pašine i Careve džamije sastojao se od: dvije džamije, jedne medrese, pet mezarja, jedne kuće i avlije, tri odaje, dvije magaze, jedne bašče, šest dućana, jedne četvrtine dućana i dva dućanska zemljišta, jednog zemljišta od sedam dućana, sedam njiva te dva puta po pola njive. Ukupna procijenjena vrijednost imovine bila je 7135 Ft a donosila je 411.90 Ft godišnjeg prihoda.⁸⁴ U izvještaju je naglašeno da kuća s avlijom nije za izdavanje jer je u trošnom stanju i potreban joj je popravak a kada se popravi imat će godišnji prihod od oko 60 Ft.⁸⁵

78 Hivzija Hasenedić, *Muslimanska baština...*, str. 263.

79 Ibid, str. 264.

80 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...”, ZVP-72, 3610/93.

81 „Izvještaj Vakufske komisije u Trebinju br. 22, od 10. decembra 1893.“, *AIZBIH*, GHB, ZVP-4011/93.

82 Nazvana je Careva jer je sagrađena u ime tadašnjeg sultana Ahmeda III.

83 Mustafa Busuladžić, „Resulbegovići...”, br. 7-8, str. 104.

84 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...”, ZVP-72, 3610/93.

85 „Izvještaj Vakufske komisije u Trebinju br. 22, od 10. decembra 1893.“, *AIZBIH*, GHB, ZVP-4011/93.

2.3. Vakuf džamije Čičevo

Donje Čičevo nalazi se oko četiri kilometra južno od Trebinja uz put za Herceg-Novi. Ne zna se pouzdano kada je u naselju sagrađena džamija. Pretpostavlja se da je to bilo prije pada Herceg-Novog u mletačke ruke 1687.⁸⁶ Krajem XIX stoljeća vakuf džamije u Čičevu obuhvatao je: džamiju, mekteb, jedan mezarluk, dvije njive i dvije bare. Procijenjena vrijednost vakufske imovine bila je 210 Ft a donosila je 11,5 Ft godišnjeg prihoda.⁸⁷ Jedna njiva bila je tek zasađena vinovom lozom i te godine nije donosila nikakav prihod.⁸⁸

2.4. Vakuf džamije Lastva

Naselje Lastva nalazi se 12 km istočno od Trebinja. Džamija je sagrađena 1232. god. po H. (1816/1817. god.)⁸⁹ Vakuf džamije u Lastvi 1893. godine sačinjavali su: džamija, jedan mezarluk i jedna njiva, čija je procijenjena vrijednost bila 30 Ft a donosila je 5 Ft godišnjeg prihoda.⁹⁰

2.5. Vakuf džamije Skočigrm

Skočigrm je naselje smješteno 18 km jugoistočno od Trebinja. Mještani su vlastitim sredstvima sagradili džamiju oko 1820. godine, a nešto kasnije nedaleko od nje i mekteb.⁹¹ Krajem XIX stoljeća vakufska imovina u Skočigrmu sastojala se od: džamije, mekteba, jednog mezarluka i dvije njive, čija je procijenjena vrijednost bila 35 Ft a donosile su godišnje 5 Ft prihoda.⁹²

2.6. Vakuf džamije Grančarevo

Grančarevo se nalazi 15 km istočno od Trebinja. Džamija je sagrađena sredstvima mještana Grančareva i okolnih sela prije 1820. godine.⁹³ Njen vakuf je 1893. obuhvatao: džamiju, mekteb, dva mezaruka, sedam njiva i jedan dućan.

86 Mustafa Busuladžić, „Resulbegovići...“, br. 7-8, str. 101.

87 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...“, ZVP-72, 3610/93.

88 „Izvjestaj Vakufske komisije u Trebinju br. 22, od 10. decembra 1893.“, AIZBIH, GHB, ZVP-4011/93.

89 Hivzija Hasendedić, *Muslimanska baština...*, str. 304-305.

90 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...“, ZVP-72, 3610/93.

91 Hivzija Hasendedić, *Muslimanska baština...*, str. 306-307.

92 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...“, ZVP-72, 3610/93.

93 Hivzija Hasendedić, *Muslimanska baština...*, str. 301.

Ukupna procijenjena vrijednost dobra bez dućana bila je 590 Ft a godišnji prihod, također bez dućana, iznosio je 64,90 Ft.⁹⁴

Krajem XIX stoljeća dvije trećine vakufskog dućana u Grančarevu korištene su kao mektebska učionica, dok je jednu trećinu, bez naknade, koristio muallim za svoje potrebe. Takav dogovor postignut je jer muallim nije bio plaćen za svoj rad u mektebu.⁹⁵ Na osnovu sačuvane vakufname za džamiju u Grančarevu, koja se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, znamo da su 10. rebiu-l-evvela 1236. god. po H. (16.2.1820. god.) u katastarskom izvještaju navedena vakufska dobra uvakufili mještani Grančareva i odredili da se od prihoda muteveliji, imamu i muallimu daje godišnje 25 groša a da se ostatak troši na održavanje džamije, mekteba i dućana.⁹⁶

2.7. Vakuf džamije u Župi

Župa je naselje udaljeno oko 18 km istočno od Trebinja. Prema narodnom predanju prva džamija u Župi sagrađena je početkom XVI stoljeća i smatra se jednom od najstarijih na ovom području.⁹⁷ Vakuf džamije u Župi 1893. godine sastojao se od džamije, mekteba, jednog mezarluka i jedne njive,⁹⁸ koju je uvakufio neki Serdarević.⁹⁹ Procijenjena vrijednost njive bila je 70 Ft a godišnje je donosila dobit od 12 Ft.¹⁰⁰

2.8. Vakuf džamije Pridvorci

Pridvorci su naselje smješteno oko tri kilometra jugozapadno od Trebinja. Džamiju u Pridvorcima sagradili su mještani 1804. godine.¹⁰¹ Krajem XIX stoljeća vakuf džamije u Pridvorcima sačinjavali su: džamija, mezarluk i magaza u Trebinju koja je procijenjena na 700 Ft a donosila je godišnji prihod od 100 Ft.¹⁰²

94 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...”, ZVP-72, 3610/93.

95 „Izvještaj Vakufske komisije u Trebinju br. 22, od 10. decembra 1893.“, AIZBIH, GHB, ZVP-4011/93.

96 Izvode iz vakufname vidi: Hivzija Hasendedić, *Muslimanska baština...*, str. 303.

97 Hivzija Hasendedić, *Muslimanska baština...*, str. 293.

98 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...”, ZVP-72, 3610/93.

99 Hivzija Hasendedić, *Muslimanska baština...*, str. 293.

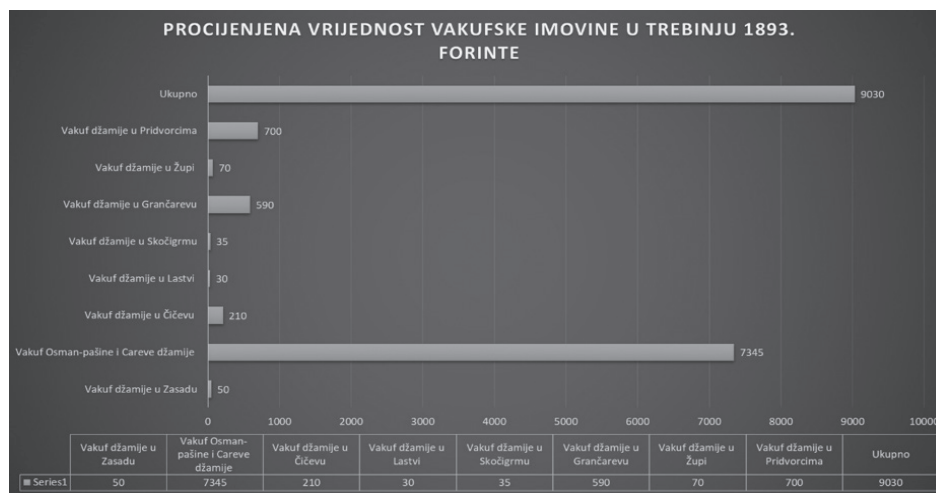
100 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...”, ZVP-72, 3610/93.

101 Hivzija Hasendedić, *Muslimanska baština...*, str. 257-258.

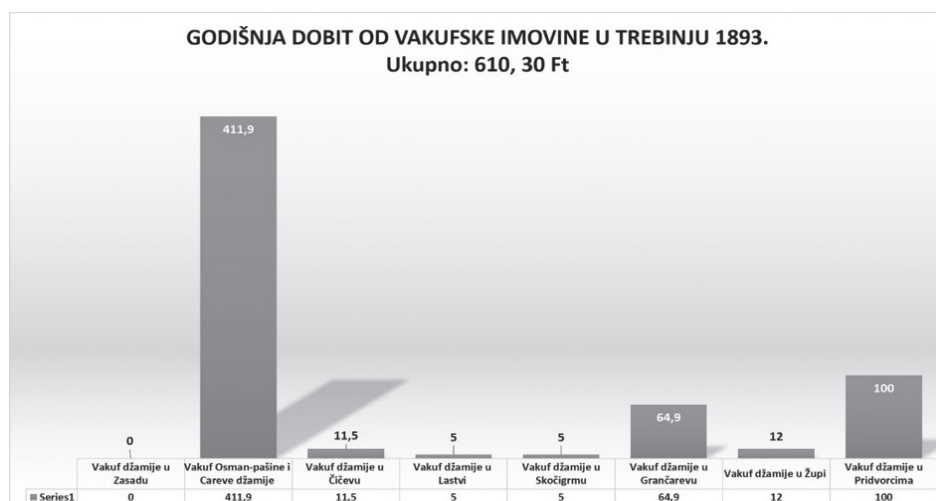
102 „Katastar za vakufsku imovinu u Trebinju...”, ZVP-72, 3610/93.

2.9. Sumarni podaci o stanju vakufske imovine u Trebinju krajem XIX stoljeća

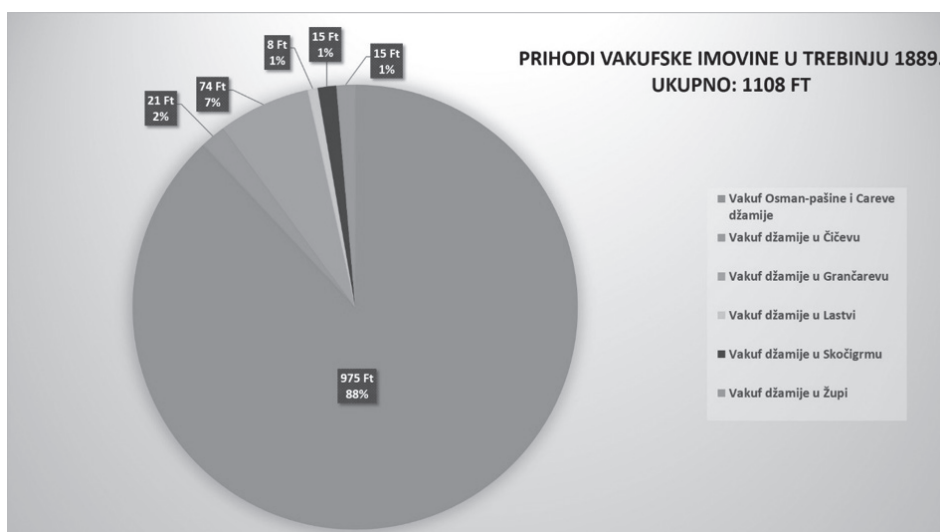
Sumirajući podatke iz katastarskog izvještaja koji je Vakufska komisija u Trebinju uputila Zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu 29. septembra 1893. godine, vidljivo je da je procijenjena vrijednost cjelokupne vakufske imovine koja se koristila za održavanje i rad muslimanskih vjersko-prosvjetnih ustanova u Trebinju iznosila 9 030 Ft od čega se najviše, 7 345 Ft (81%), odnosilo na vakufe Osman-pašine i Careve džamije.

U isto vrijeme ukupni prihodi vakufske imovine na osnovu katastarskog izvještaja iznosili su 610,30 Ft.

Četiri godine prije nego što je zatražen katastarski izvještaj za vakufe na području Trebinja, objavljen je *Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1889.* Ovim proračunom bili su obuhvaćeni svi vakufi spomenuti u izvještaju iz 1893. godine, osim vakufa džamije u Pridvorcima, što znači da magaza u Trebinju uvakufljena u međuvremenu između 1889. i 1893. godine, moguće da je bila u trošnom stanju pa se nije izdavala, nije prikazana u izvještaju. Prema proračunu za 1889. prihod cjelokupne vakufske imovine na području Trebinja iznosio je 1108 forinti, što je za čak za 497,70 Ft više nego što je prikazano u katastarskom izvještaju iz 1893. godine.¹⁰³

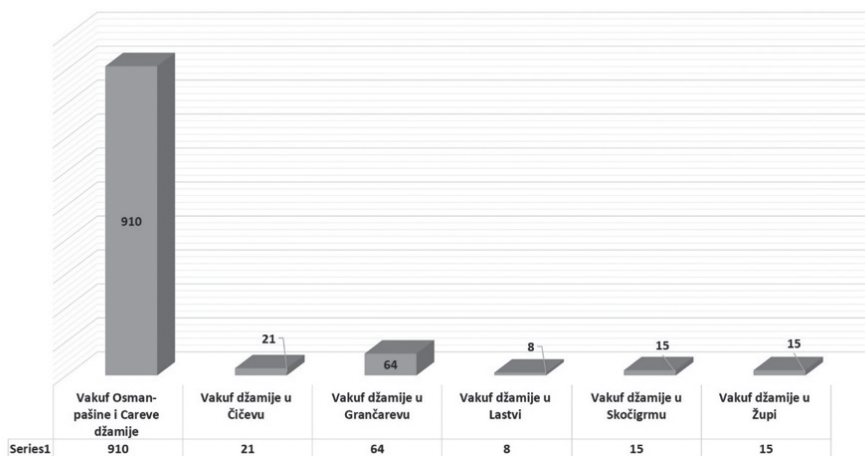

Tako očigledne razlike posljedica su finansijskog poslovanja vakufa i davanja kredita što nije povezano s prihodima od nekretnina prikazanih u izvještaju iz 1893. Uz to, vidjeli smo da neke nekretnine, poput kuće u Trebinju u vlasništvu vakufa Osman-pašine i Careve džamije, 1893. nisu donosile nikakvu dobit, dok je ista kuća 1889. imala prihod od 80 forinti.

Prema proračunu iz 1889. godine prihodi vakufske imovine u Trebinju pokrivali su rashode uz razliku od 75 Ft suviška.¹⁰⁴

¹⁰³ *Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1889.*, Zemaljsko vakufsko povjerenstvo u Sarajevu, str. 371-375.

¹⁰⁴ Ibid.

RASHODI VAKUFSKE IMOVINE U TREBINJU 1889.
(Ukupno: 1033 Ft)

3. PRIMJERI NEKIH NOVIH UVAKUFLJAVANJA U TREBINJU POČETKOM XX STOLJEĆA

Nastojanje da se činjenjem trajnih hajrata, kako se u vjerskoj literaturi između ostalog definira vakuf, osigura bliskost s Bogom i što bolji status na drugom svijetu, motivirala je imućnije trebinjske muslimane da nastave s tradicijom novih uvakufljavanja. Tako su, nadajući se Božijem zadovoljstvu, braća Kape-tanović uvakufili 1904. godine u Gorici, naselju udaljenom oko četiri kilometra sjeveroistočno od Trebinja, milac na kojem je sagrađen lijep i funkcionalan mekteb. U mektebu je 1907. postavljen muallim sa godišnjom plaćom od 400 austrougarskih kruna koju su osiguravali muslimani iz Gorice.¹⁰⁵ Prije izgradnje mekteba u Gorici nije postojala vakufska imovina, osim dva mezaristana s godišnjim prihodom od 20 kruna. S obzirom je ovaj prihod bio nedostatan za održavanje mektebske zgrade i plaću muallimu, Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo u Sarajevu predložilo je Kotarskoj komisiji u Trebinju da provede akciju novih uvakufljavanja za mekteb u Gorici.¹⁰⁶ Aktivnosti na tom planu urodile su plodom jer je 10. septembra 1910. godine u Katastarskom sudu u Trebinju,

¹⁰⁵ „Dopis Kotarskog vakufskog povjerenstva u Trebinju br. 71 od 10. novembra 1907.,” *AIZBIH*, GHB, ZVR- 5614/907.

¹⁰⁶ „Dopis Zemaljskog vakufskog ravnateljstva u BiH br. 5614 od 1. decembra 1907.,” *AIZBIH*, GHB, ZVR- 5614/907.

uz mekteb i dva mezaristana uknjižena oranica od 2 700 m² i pašnjak „Ljubotina“ od 1 080 m².¹⁰⁷

Potom, rješenjem od 9. decembra 1905. godine, Zemaljska vlada u Sarajevu dozvolila je Salihu (Salki) Prigiću iz Polica kod Trebinja da uvakufi kuću u gradu, dućan u čaršiji i vinograd „Krivodo“ u Policama. Spomenute nekretnine uvakufljene su u korist vakufa Osman-pašine i Careve džamije u Trebinju.¹⁰⁸ Nedugo nakon toga Vakufsko povjerenstvo u Trebinju obavijestilo je Ravnateljstvo u Sarajevu da je uvakufljavanje nekretnina Saliha Prigića provedeno u tapijskom povjerenstvu u Trebinju.¹⁰⁹ U vrijeme uvakufljavanja nekretnine su donosile sljedeće prihode: kuća u gradu 168 kruna godišnje kirije, dućan u čaršiji 144 kruna godišnje kirije te vinograd „Krivodo“ oko 150 kruna godišnjeg prihoda. Vakif Salih Prigić zavještao je da se uvakufljene nekretnine: „... pripoje vakufu Osman-paša i Careve džamije, te da bude jedan tevljet i na koji se način bude upotrebljavalo sa ostalim nekretninama ovog vakufa da i ove na isti način budu, a prihod istih šart učinio: kuća u gradu za plaću imama u Carevoj džamiji, dućan u čaršiji za plaću mujezina u Carevoj džamiji, te vinograd „Krivodo“ za uzdržavanje imama i hodže u džamiji u Zasadu.“¹¹⁰ S druge strane, vakif je odredio da imam Careve džamije svake godine prouči hatmu pred njegovu dušu, dok će mujezin svake godine proučiti hatmu pred dušu njegovog oca Alije.¹¹¹ Vakufnama Saliha Prigića iz Trebinja čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

Početak XX stoljeća, 1908. godine, prvaci Trebinja: Abdurahman-beg Resulbegović, sin hadži Omera Kaki-bega, Murat-ef. Šehović, sin Mahmud-agin, Jusuf-beg Defterdarević, sin Hadži Ahmed-begov, Ragib-beg Kapetanović, sin Smail-begov, Veli-ef. Hadžismailović, sin Mehmed-agin, Muharem-aga Cvijetić, sin Alijin, i Mustafa Resulović, sin Mehmedov, uvakufili su kuću s avlijom u mjestu Rastoci kod groblja u Policama. Prema vakufnama koja se čuva u Gazi

107 *Knjiga izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju*, broj gruntnog uložka 188, Zbirka vakufskih knjiga Zemaljskog vakufskog ravnateljstva u Bosni i Hercegovini, GHB, br. 7578/10.

108 „Rješenje Zemaljske vlade u Sarajevu br. 19939 od 15. februara 1906. godine“, *AIZBIH*, GHB, ZVR-271-3698/906.

109 „Odgovor Vakufskog povjerenstva u Trebinju na nalog br. 910/1906 od 11. aprila 1906.“, *AIZBIH*, GHB, ZVR-271-3698/1906.

110 „Izvještaj Vakufskog povjerenstva u Trebinju br. 71, od 24. oktobra 1905.“, *AIZBIH*, GHB, ZVR-271-3698/1906.

111 Hivzija Hasendedić, *Muslimanska baština...*, str. 242.

Husrev-begovoj biblioteci odredili su da se prihod od kirije troši za popravak kuće i za plaću muallimu koji bude vršio dužnost u ženskom mektebu.¹¹²

Tri navedena primjera novih uvakufljavanja na području Trebinja krajem XIX i početkom XX stoljeća jasno pokazuju brigu muslimana ovog kraja na očuvanju i unapređenju vakufske imovine neophodne za nesmetan vjersko-prosvjetni rad.

4. STANJE VAKUFSKE IMOVINE U TREBINJU POČEKOM XX STOLJEĆA

Cjelokupna vakufska imovina na području Trebinja zabilježena je u *Knjizi izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju* koju je sastavio katastarski sud u Trebinju do juna 1914. godine.¹¹³ *Knjiga izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju* sadrži detaljan opis svake pojedinačne vakufske nekretnine čije bi navođenje opteretilo ovaj rad. Budući istraživači *Knjigu izvadaka* mogu pronaći u Gazi Husrev-begovoj biblioteci a za potrebe ovog rada prezentirat ćemo sumarne informacije o vakufima po džematima i karakteru vakufske imovine.

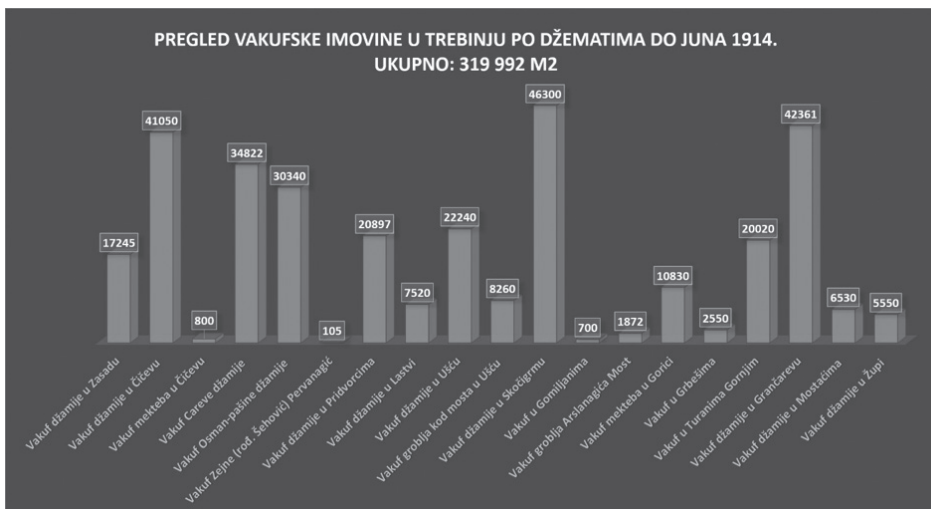
Vakufska imovina na području Trebinja do 1914. godine obuhvatala je 319 992 m². Najviše površine zauzimao je vakuf džamije u Skočigrmu 46 300 m², potom vakuf džamije u Grančarevu 42 361 m², vakuf džamije u Čičevu 41 050 m² itd.¹¹⁴ Vakufi Careve i Osman-pašine džamije u *Knjizi izvadaka* tretirani su odvojeno a zauzimali su 34 822 m², odnosno 30 340 m².

Vidljivo je također da su u *Knjizi izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju* zabilježeni i vakufi kojih inače nema u drugim izvještajima i godišnjim proračunima vakufske imovine. To su: Vakuf u Gomiljanima, vakuf groblja Arslanagića most, vakuf u Grbešima, vakuf u Turinama Gornjim i vakuf u Mostaćima. Razlog tome je što ovi vakufi nisu donosili nikakav prihod koji bi se mogao obračunati a moguće je, kao što je to bio slučaj sa dućanom u Pridvorcima, da su džematlije dali imamu da koristi dobra s ovih vakufskih parcela kao protu-uslugu za njegov rad u džematu.

¹¹² Ibid, str. 242.

¹¹³ *Knjiga izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju*, broj gruntovnog uloška 188, Zbirka vakufskih knjiga Zemaljskog vakufskog ravnateljstva u Bosni i Hercegovini, GHB, br. 7578/10.

¹¹⁴ *Knjiga izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju*, broj gruntovnog uloška 188, Zbirka vakufskih knjiga Zemaljskog vakufskog ravnateljstva u Bosni i Hercegovini, GHB, br. 7578/10.

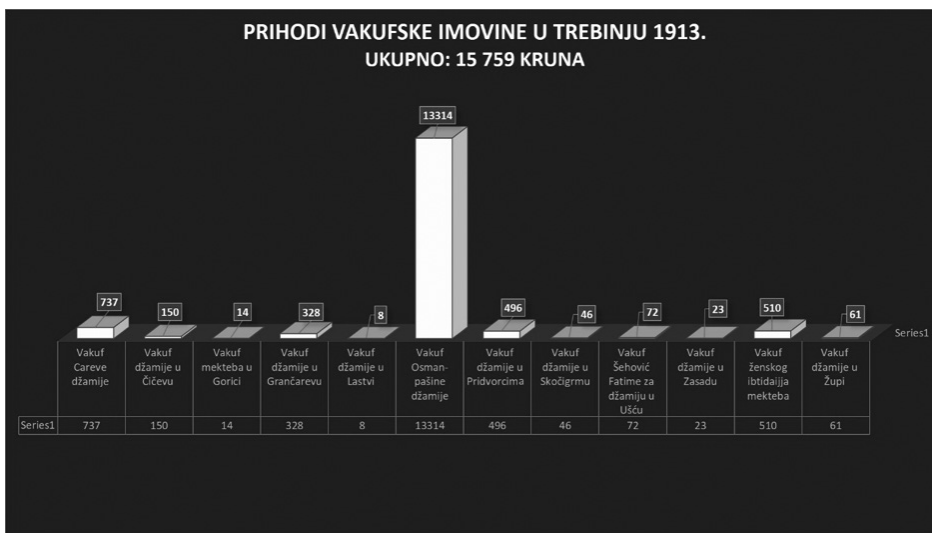
Zemljišna površina od 319 992 m² koliko je zauzimala vakufska imovina u Trebinju do 1914. godine koristila se za različite namjene. Neke nekretnine donosile su više prihoda, neke manje a neke su predstavljale toliko lošu i teško iskoristivu zemlju da nisu donosile nikakav prihod.

Džamije, džamijska dvorišta i džamije s mektebima i grobljima zauzimali su 16 918 m². Na gradilišta je otpadalo 2 753 m², mektebe i gradilišta s mektebima 622 m²; 17 dućana obuhvatalo je površinu od 697 m²; kuće sa kućištem ili milać bez kuće zauzimali su površinu od 1 998 m². Groblja i mezari obuhvatali su veliku površinu od 74 294 m². Zasađeni vinogradi nalazili su se na 31 910 m², a nezasađeni su zauzimali površinu od 5 224 m². Oranice su obuhvatale najviše vakufske imovine u Trebinju, čak 101 483 m², pašnjaci upola manje 48 553 m². Livade su prekrivale 6 570 m², šume 19 207 m², šikare 2 990 m², perivoji 3 392 m² i vrtovi 3 381 m².¹¹⁵

¹¹⁵ *Knjiga izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju...*, br. 7578/10.

U vrijeme pisanja *Knjige izvadaka vakufskih nekretnina u Trebinju* Vakufsko-mearifski saborski odbor sačinio je 1913. *Proračun vakufa Bosne i Hercegovine za godinu 1913.* koji, između ostalih, sadrži podatke o prihodima i rashodima vakufske imovine u Trebinju te godine.

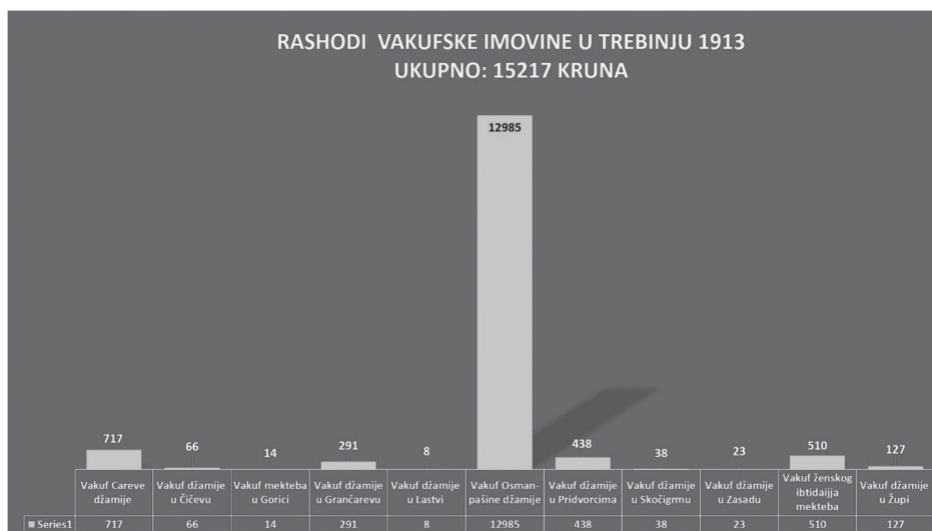
Ukupni prihodi vakufske imovine na području Trebinja 1913. godine iznosili su 15 759 kruna. Kao što se moglo i pretpostaviti, najviše dobiti donosio je vakuf Osman-pašine džamije 13 314 kruna. Zatim, daleko iza njega vakuf Careve džamije sa 737 kruna, potom novouspostavljeni vakuf ženske mektebi-ibtidaije 510 kruna, zatim vakuf džamije u Pridvorcima 496 kruna pa vakuf džamije u Grančarevu sa 328 kruna itd. U odnosu na 1889. godinu vidljivo je da su *Proračunom* za 1913. obuhvaćeni i novouspostavljeni vakufi: ženske ibtidaije u Trebinju i Fatime Šehović za džamiju u Ušću.¹¹⁶

Prihodi od vakufske imovine u Trebinju 1913. godine bili su dostatni da pokriju rashode koji su na godišnjem nivou iznosili 15 217 kruna. Najviše se rashodovalo iz vakufa Osman-pašine džamije 12 985 kruna, potom iz vakufa Careve džamije 717, vakufa ženskog mekteba ibtidaije 510 kruna, vakufa džamije u Pridvorcima 438 kruna, vakufa džamije u Grančarevu 292 kruna itd.

Proračun vakufa u Trebinju za 1913. godinu otkriva važnost vakufa Osman-pašine džamije za funkcioniranje cjelokupnog Kotarskog vakufskog povjerenstva u ovom gradu. Osim za troškove popravka vakufskih objekata i

¹¹⁶ *Proračun vakufa Bosne i Hercegovine za godinu 1913.*, Vakufsko-mearifski saborski odbor, Sarajevo, 1913, str. 328.

Osman-pašine džamije te plaća imama, mujezina i muallima, sredstva iz ovog vakufa trošila su se na održavanje vjersko-prosvjetnih objekata i plaćanje imama i muallima u džamijama na području Trebinja čiji vakufi nisu donosili dovoljno prihoda. Tako je iz vakufa Osman-pašine džamije 1913. godine plaćeno učiteljici ručnog rada 1000 kruna, za poslugu ženskoj ibtidaijji 80 kruna, za plaću pisaru vakufske kancelarije izdvojeno je 240 kruna, potrošeno je 720 kruna za popravak džamije u Mostaćima, po 400 kruna utrošeno je za opravke džamija u Grančarevu i Župi, 200 kruna dato je za popravak mekteba u Brdima te 150 kruna za opremanje mekteba i Skočigrmu. Za plaću muallima mekteba u Zasadu uplaćeno je 400 kruna, za mekteb u Brdima dodatno je izdvojeno 100 kruna, dok je ostalim sibjan-muallimima paušalo dato ukupno 500 kruna.¹¹⁷ Ukupno je, dakle, za potrebe drugih džemata na području Trebinja iz Osman-pašinog vakufa 1913. godine izdvojeno 4 190 kruna. Ima li se u vidu da je tada godišnja plaća imama bila između 400 i 600 kruna, jasno je koliko je Osman-pašin vakuf bio zaslužan za administrativni i vjersko-prosvjetni rad cjelokupnog Kotarskog vakufskog povjerenstva u Trebinju početkom XX stoljeća.

¹¹⁷ Ibid.

5. ZAKLJUČAK

Prema katastarskom izvještaju iz 1893. godine, na području Vakufske komisije u Trebinju bilo je devet džamija koje su raspolagale s određenom vakufskom imovinom. To su džamije: u Zasadu, Careva, Osman-pašina, u Čičevu, u Lastvi, u Skočigrmu, u Grančarevu, u Župi i u Pridvorcima. Procijenjena vrijednost korisnosnih vakufskih dobara u to doba bila je 9 030 Ft a donosila je oko 610, 30 Ft dobiti. U ovu dobit nisu uračunati prihodi od davanja vakufskih kredita niti dobit od nekretnina koje su u vrijeme pisanja izvještaja bile u trošnom stanju ili se iz nekih razloga nisu davale pod zakup. To znamo jer je četiri godine ranije, 1889. godine, ukupan prihod vakufske imovine bio veći za 497,70 Ft i iznosio je 1 108 Ft, dok je rashod u isto vrijeme bio 1 033 Ft.

Na razmeđu XIX i XX stoljeća imućniji Trebinjci nastavili su njegovati tradiciju uvakufjavanja svojih dobara. U radu smo se ukratko osvrnuli na nova uvakufjavanja za mekteb u Gorici, vakuf Careve i Osman-pašine džamije te žensku mektebi-ibtidaiju u Trebinju.

Početak XX stoljeća u katastarskom sudu u Trebinju popisana je cjelokupna vakufska imovina koja je do juna 1914. godine obuhvatala 319 992 m² površine različite namjene. Prihodi od spomenute vakufske imovine i vakufskih kredita u Trebinju 1913. iznosili su 15 759 austrougarskih kruna i bili su dovoljni da pokriju rashode od 15 217. kruna. Za nasmetano djelovanje i aktivan rad vjersko-prosvjetnih ustanova na području Trebinja početkom XX stoljeća, i ranije, najzaslužniji je vakuf Osman-pašine džamije iz čijeg prihoda su se trošila sredstva za održavanje vjerskih objekata i plaće imama i muallima u džamijama i mektebima s nedovoljnim vakufskim prihodima.

DR. ISMET BUŠATLIĆ

**MUSLIMANSKE OBRAZOVNE USTANOVE
U TREBINJU I OKOLINI**

MUSLIMANSKE OBRAZOVNE USTANOVE U TREBINJU I OKOLINI

Uvod

Prvi upadi osmanskih jedinica na prostore istočne Hercegovine prethodili su sudbonosnom Boju na Kosovu. Već u jesen 1386. godine pojavljuju se u dolini Neretve, dvije godine kasnije stižu do Bileće, a 1414. nalazimo ih u Nevesinjskom polju. Padom Bosanskog kraljevstva 1463. veći dio Hercegovine došao je pod osmansku vlast a osvajanjem Klobuka prije 1477. i čitava oblast oko Trebinja i hercegnovski Gornji Grad. U istočnoj Hercegovini, poput drugih krajeva po Bosni, džamije podignute na ime sultana Mehmeda II el-Fatiha prvenstveno za obredne potrebe novih posada u osvojenim srednjovjekovnim tvrđavama Blagaju kod Mostara, Ključu kod Gacka, Klobuku kod Trebinja i Gornjem Gradu u Herceg-Novom bile su istovremeno i prva muslimanska učilišta. Te džamije sa svojim polivalentnim prostorima (u njima se molilo, vjenčavalo, sudilo i učilo) a njihovi prvi imami svojim fleksibilnim tumačenjem islama otvarali su nove vidike i perspektive zatečenim starosjediocima. Poces i prihvatanja islama među njima i podučavanje „od bešike pa do groba“ išli su uporedo. Iz prvorazrednih izvora zna se da su prvi imami i učitelji u istočnoj Hercegovini bili Ahmed, posadnik tvrđave Ključ kod Gacka i Ismail, posadnik tvrđave Klobuk kod Trebinja, koji su za svoju službu uživali prihode sa timara. U timaru klobučkog imama bila su tri gatačka sela, koja su mu donosila prihod u iznosu od 1.517 akči.¹¹⁸

¹¹⁸ *Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovina*, uvod, prevod, napomene i registre priredio Ahmed S. Aličić, Sarajevo, 1985, str. 429, 521-522.

Već na samom početku vladavine sultana Bajazita (1481-1512) osvojen je hercegnovski Donji Grad i time dovršeno osvajanje Hercegovine. Njegove džamije u sandžaku Hercegovina već nisu tvrđavske. Podignute su u trgovištima Foča i Nevesinje kao dio kompleksa koji obuhvata džamiju, imaret, osnovnu školu i medresu. Sličnu praksu susrećemo i u primjerima njegova nasljednika na prijestolju, sultana Selima (1512-1520), čije hajrate nalazimo na lijevoj obali Neretve (Mostar) i Bregave (Stolac).

Duga i uspješna vladavina sultana Sulejmana (1520-1566) obilježena je podizanjem relativno skromnih džamija s njegovim imenom u Blagaju i Kazančima; gradnjom monumentalnih kamenih mostova preko Neretve i Trebišnjice i procvatom Foče, Mostara te Trebinju najbližeg Herceg-Novog u kojima se, u njegovo vrijeme, podižu prestižna učilišta. Za trebinjski kraj i školstvo na njegovim prostorima od osobitog značaja bile su džamije i mektebi koji se počinju graditi uz rijeku Trebišnjicu i njenu pritoku Sušicu. Karavan-saraj na Ivanjici bio je prvi a karavan-saraj pored mosta preko Trebišnjice drugi konak na putu od Dubrovnika do Istanbula. Obje ove građevine bile su hajrati Mehmed-paše Sokolovića podignute 1573/1574. godine u spomen i sjećanje na sina Kurd-bega, koji je umro mlad kao namjesnik Hercegovine, da bi mu prolaznici predali rahmet i uputili dovu za njegovu dušu.¹¹⁹

Prve osnovne škole u trebinjskom kraju

U drugoj polovini 16. i početkom 17. stoljeća u naseljima uz rijeku Trebišnjicu i njenoj neposrednoj blizini (Dživar) podignuto je sedam džamija i pored njih isto toliko osnovnih škola. Nažalost, nijedna njihova vakufnama, ako je i sačuvana, do danas nije pronađena ni u originalu niti u ovjerenom prijepisu. Ploče sa tarihom o završetku gradnje razbijene su prilikom rušenja. Nekuda su odnesene ili u ruševine zatrpane. Za imena osnivača doskora im se nije ni znalo. O njihovom postojanju govore hrpe preostalog kamenja u zidinama (omeđine), a tek ponešto drugi, istina rijetki i nepotpuni, sačuvani dokumenti u kojima se spominju njihovi osnivači, službenici, vakufi i tragične sudbine.

Najstarija od spomenutih sedam džamija mogla bi biti ona u podnožju tvrđave Klobuk u selu Župa, koje se nekada zvalo Varčakovina i Mažikože, za koju predanje kaže da je podignuta „fermanile“ po odobrenju osmanskih

¹¹⁹ Džemal Čelić – Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1969, str. 241-249.

vlasti početkom 16. stoljeća. Kasniji izvori kažu da se to dogodilo za vladavine sultana Ahmeda I, vladao je od 1603. do 1617. Predanje dalje kaže da su je sagradili muž i žena, ukopani u turbetu s desne strane džamije.¹²⁰ Zvanični osmanski defter kaže da joj je utemeljitelj hadži Ibrahim i da je uvakufio gotov novac za njeno održavanje i plaće službenika¹²¹. Imami ove džamije bili su prvi učitelji u ovome kraju. Početkom druge polovine 19. stoljeća na tom položaju nalazio se Ibrahim-halifa¹²².

Druga po starosti mogla bi biti Mustafa-agina džamija u Policama, na lijevoj obali Trebišnjice (sada zelena površina između hotela "Leotar" i HE Trebišnjica), sagrađena u 17. stoljeću. U ovu džamiju su, za vrijeme Morejskog rata (1684-1699), na Bajram ujutro upali uskoci, vjernike poklali i džamiju zapalili. Džamija nije više nikada obnavljana. Posljednji učitelj škole koja je bila uz ovu džamiju preživio je masakr a bio je živ i kada je vršen popis 1701.¹²³

Treća škola iz istog vremena bila je ona koju je uz svoju džamiju u Lastvi sagradila izvjesna gospođa Abida o kojoj, za sada, nema drugih podataka. Njenu džamiju i školu također su porušili uskoci u vrijeme Morejskog rata.¹²⁴ Ni džamija ni škola nisu nikada obnovljene. Danas im se ni za temelje ne zna.

Nešto kasnije su sagrađene, ali su u vrijeme Morejskog rata istu sudbinu doživjele škola i džamija u Nudolu kod izvora Šanik. Sagrađio ih je hadži Omer (Bijedić?) i za njihovo izdržavanje ostavio 30.000 akči.¹²⁵ Ne zna se ko ih je kasnije obnovio. Formiranjem Kraljevine SHS selo je pripalo Crnoj Gori a muslimani su se počeli raseljavati. Nakon iseljavanja i posljednjih muslimanskih porodica džamija i škola su postepeno propadali i sasvim se urušile 1930. godine jer im je krov dugo vremena prokišnjavao. Ostaci im se prepoznaju i danas.¹²⁶

120 Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 293-296.

121 Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemalja Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, /Tapu defter No 861. BOA TTD 861 (prijevod katastarskog deftera) Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo, 2016, str. 397.

122 Sidžil trebinjskog kadije, str. 41.

123 F. Hafizović, *Popis sela i zemalja (...) 1701. godine*, str. 371.

124 F. Hafizović, *Popis sela i zemalja (...) 1701. godine*, str. 402. H. Hasandedić nije imao podatke o ovoj džamiji kada je pisao svoj rad o Korjenicima.

125 F. Hafizović, *Popis sela i zemalja (...) 1701. godine*, str. 405. Do objavljivanja ovoga popisa ime osnivača nije bilo poznato.

126 H. Hasandedić, *Muslimanska baština ...*, str. 293-296.

Jednu džamiju i pored nje školu u selu Dračevo u Popovu polju, na desnoj obali Trebišnjice, početkom 17. stoljeća podigao je hadži Husejn Novalija i za njihovo održavanje uvakufio 60.000 akči.¹²⁷ Isti vakif sagradio je nekoliko dućana i jednu čatrnu pored džamije za svakodnevne potrebe džematlija i mektebske djece. Ovom vakufu pripadalo je i nešto zemlje u Veličanima. Učitelj u ovoj školi 1176/1762. godine bio je imam Ahmed. Početkom druge polovine 19. stoljeća škola i džamija su već bile ostale bez vakufa pa je plaća novom imamu i učitelju Mehmedu halifi, sinu Alijinom, određena iz državne blagajne. On je, vjerovatno, bio i posljednji imam i učitelj u ovome mjestu, jer je iseljavanje muslimana iz Dračeva završeno 1890. a škola i džamija prepuštene propadanju.¹²⁸

Na ruševinama škole i džamije kasnije je sagrađena nova narodna škola u Dračevu.

Kotezi su drugo selo u Popovu polju u kojem je sagrađena škola i džamija u 17. stoljeću. Dosada se pisalo da ih je podigao izvjesni Mujo Kotezlija, o kome se ništa pouzdano nije znalo niti pronašlo u pristupačnim izvorima. Njemu se pripisuje i mezar pred čeonim džamijskim zidom, ograđen pločama i s malim nišanom bez natpisa. Podacima koje je o ovoj džamiji i školi prikupio i objavio Hivzija Hasandedić¹²⁹ ni sada se skoro ništa ne može dodati, osim osnovane pretpostavke da je Mujo Kotezlija identičan s Mustafa-begom Stočaninom čijoj je ženi pripadala jedna ruševna kula u ovome mjestu početkom 1701.¹³⁰ U školi u Kotezima učila su djeca iz obližnjih sela Miljanovići, Mišljen, Obzir, Orašje, Ravno i Vojevići.

Za džamiju i školu u Dživaru trebinjskom dosada se pisalo da su ih podigli muslimani iz Herceg-Novog prije pada ovoga grada u mletačke ruke 1687. Kako joj nema ni traga ni spomena u Popisu iz 1701. godine, vjerovatno je podignuta nešto kasnije. Bilo kako bilo, za ovu priliku važno je spomenuti da je zajedno s ovom džamijom, podignutom u selu Donje Čičevo, u mahali Rasovac, odmah sagrađena i jedna osnovna škola. Više puta rušene i obnavljane sačuvane su do danas.¹³¹

127 F. Hafizović, *Popis sela i zemalja (...) 1701. godine*, str. 301.

128 H. Hasandedić, *Muslimanska baština ...*, str. 282-285.

129 H. Hasandedić, *Muslimanska baština ...*, str. 285-287.

130 F. Hafizović, *Popis sela i zemalja (...) 1701. godine*, str. 298.

131 H. Hasandedić, *Muslimanska baština ...*, str. 252-257.

Mekteb i medresa u trebinjskoj tvrđavi Banj-Vir

Gubitak Herceg-Novog i Risna 1687. godine te povlačenjem nove granice na štetu Osmanskog carstva, jugoistočna Hercegovina se morala osigurati od mogućih napada Mlećana i Crnogoraca izgradnjom novih tvrđava Banj-Vir i Onogošt. Prema Muvekitu, bedemi trebinjske tvrđave Banj-Vir završeni su 1706. a prema tarihu koji je stajao nad glavnim ulazom to je bilo tek 1134/1721. Nešto prije završena je munara Careve džamije, sagrađene na ime sultana Ahmeda III 1132/1719. a potom džamija, mekteb i medresa Osman-paše Resulbegovića oko 1726.¹³² Izgubljena vakufnama i uništeni tarih kriju precizniju dataciju.

Znajući da su džamiju i mekteb u Policama za Morejskog rata spalili i porušili uskoci i da uz Carevu džamiju nikada nije ni sagrađen, Osman-pašin mekteb je bio jedina osnovna škola u Trebinju do kraja osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Sagrađen je 1726. kod glavne kapije s unutrašnje strane trebinjske tvrđave. U njemu su predavali imami Osman-pašine džamije.

Prvu i jedinu medresu u Trebinju podigao je Osman-paša Resulbegović početkom druge četvrtine osamnaestog stoljeća u obliku slova „L“, standardnoj formi starijih drugih hercegovačkih medresa u Mostaru i Počitelju. Ko je bio njen prvi muderris i njegovi nasljednici do kraja osamnaestog stoljeća još nije pouzdano utvrđeno. Možda je to Fočak Fejzullah, sin Hasanov, za koga se zna da je bio u službi Osman-paše Resulbegovića 1135/1723. godine i za njega prepisao jedan rječnik.¹³³

U devetnaestom stoljeću u njoj su predavali Hasan-efendija Cvijetić, hafiz Saldik-efendija Erkočević, Salih-efendija Pervanagić, Sulejman-efendija Cvijetić, hadži Omer-efendija i posljednji Salih-efendija Zupčević, koji je po prestanku rada medrese preuzeo dužnost imama Osman-pašine džamije nakon smrti hafiza Ibrahima Pervanagića. U medresansku dersšanu preselio je Osman-pašin mekteb a druge sobe pretvorene su u stambene prostorije. Sa zabranom rada mekteba istu sudbinu je doživjela i dersšana.¹³⁴

132 Busuladžić Mustafa, „Resulbegovići“, *Novi Behar*, 1937, br. 7-9, str. 101; Isti, „Osman-paša Resulbegović“, kalendar *Gajret za godinu 1939*, Sarajevo, 1938, str. 277-281; Defterdarević Ibrahim-beg, „Stare listine porodice Resulbegovića“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1897, str. 193-220; Figurić Ante, *Trebinje nekad i sad*, Ljubljana, 1930; Klaić Vjekoslav, „Trebinje“, *Vienac*, Zagreb, 1878, str. 139; Skarić Vladislav, „Trebinje u 18. vijeku“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1933, str. 42 i 92.

133 OZHA, Zagreb, R-883; Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, Svjetlost, Sarajevo, 1988, br. 723, str. 122.

134 Ćurić Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1983, str. 108; Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 238-240; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, IKC, Mostar, 1999, str. 241.

Škole hifza Kur'ana

Prihvatanje islama među stanovnicima trebinjskoga kraja značilo je i početak masovnijeg interesiranja za Božiju riječ na ovim prostorima. Sačuvani dokumenti nedvojbeno svjedoče da se lijepo prepisivala, rado pamtila, melodično učila i učeno tumačila. U svakoj generaciji učenika u trebinjskim mektebima i medresi bilo je poneko izrazito nadareno dijete, koje je želilo kaligrafski prepisati Mushaf, moglo zapamtiti i melodično učiti cijeli Kur'an, proniknuti u značenja onoga što sadrži Kitab. Među učiteljima (*muallim*) i profesorima (*muderris*) uvijek je bilo onih koji su u specifičnim „školama nakon škole“ svoje kompetencije rado prenosili na mlađe. One s darom za lijepo pisanje preuzimao je kaligraf (*hattāt*), one sa dobrim pamćenjem instruktor (*muhaffiz*), one s melodičnim glasom i dobrim pamćenjem ekspert (*mudževvid*).

U vjersko-prosvjetnom životu muslimana Trebinja i okoline osobitog traga ostavili su hafizi. Bilo ih je među imamima, muallimima, kadijama, službenicima i trgovcima. Dosada istraženi i objavljeni dokumenti svjedoče o živom interesovanju Trebinjaca za učenje hifza tokom devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća. Imena i broj hafiza u Trebinju iz toga vremena svjedoče o predanom rada i uspješnom djelovanju četiri generacije trebinjskih muhaffiza.

U rezultate rada trebinjske škole hifza početkom devetnaestog stoljeća mogu se ubrojati: hfz. Mustafa Bračković, hfz. Ibrahim Cvijetić, hfz. Mehmed Džvorić, hfz. Sadik Erkočević, hfz. Alija Karamehmedović, hfz. Penavić (ime nepoznato), hfz. Sulejman Saradžić i hfz. Mehmed Volić.

Polovinom devetnaestog stoljeća učene su hafiske dove sljedećim Trebinjcima: hfz. Ismailu Alečkoviću (u. 1903), hfz. Zaimu Čatoviću, hfz. Jusufu Baboviću, hfz. Ibrahimu Pervanagiću, hfz. Nuriji Karamehmedoviću i hfz. Huseinu Mahiću.

Krajem devetnaestog stoljeća u hafize su promovirani: hfz. Ismail Čatović, hfz. Salih Fetahagić (u. 1944), hfz. Hadžović (ime nepoznato), hfz. Muhibija Kabil, hfz. Ibrahim Resulović, hfz. Zulfikar Sadović, hfz. Husein Zubčević i hfz. Husein Zubčević (Zec).

Početak dvadesetoga stoljeća hafiske diplome dobili su: hfz. Hasan Babović, hfz. Murat Bešović (Rasovac (?)) - Sarajevo, 1965), hfz. Derviš Čatović

(Pridvorci, 1886. - Sarajevo, 1978) i hfz. Mustafa Erkočević (Donje Čičevo, 1910. - Sarajevo, 1995).

Narodna tradicija zna i za dvije hafize u Trebinju. Kako nisu bile vakufski službenici, nema im spomena u dokumentima a ni mezarevi im nisu sačuvani. Pamte se kao hafiza Cvijetička i hafiza Sadovička iz austougarskog vremena.¹³⁵

Kako je najviše hafiza bilo među imamima trebinjskih džamija, neprekidno u više generacija do polovine dvadesetog stoljeća, titula hafiz postala je sinonim za imama u ovome gradu. Nakon penzionisanja posljednjeg imama hafiza, Trebinjci su kroz više decenija sve njegove nasljednike u Osman-pašinoj džamiji zvali hafizima.

Škole kaligrafije

Arapsko pismo naučeno u mektebima i kaligrafski ispisane knjige s kojima su se učenici susretali u trebinjskoj medresi i po džamijama bili su svojevrsni izazov i poticaj učenicima da i oni ovladaju vještinom lijepog pisanja i umjetničkog ukrašavanja knjige. To se moglo postići ponekad uporedo s učenjem u medresi, kada je muderris bio i kaligraf, a češće kod pojedinaca koji su imali priliku da svoj dar lijepoga pisanja usavrše u klasi nekog od vrsnih kaligrafa koji ih je, izdavanjem diplome (idžazetnama), ovlastio da svoje umijeće prenose na mlađe generacije.

Imena poznatih prepisivača arabičkih rukopisa i broj sačuvanih knjiga na arapskom, turskom i perzijskom jeziku koje su oni prepisali i ukasili navodi na pomisao da je i u Trebinju, bar povremeno, radila i škola kaligrafije. Za nju nije nikada izgrađena nikakva posebna zgrada, niti osnovan ijedan vakuf. Radila je u kući u kojoj je kaligraf (*hattāt*) stanovao ili ustanovi u kojoj je radio. Lijepi uzori trebinjskim učenicima kaligrafije mogli su biti stari rukopisi nekoliko davno prepisanih, a u Trebinju sačuvanih, vrhunskih kaligrafskih ostvarenja kao što su: rukopis Gazalijeva djela *Ihjau-l-ulum*, star više od osam stoljeća (prepisan 526/1166. godine)¹³⁶; rukopis *Kur'ana* (najstariji u GHB) skraj petnaestog stoljeća (prepisan 899/1493. godine)¹³⁷; rukopis Havarizmijeva

¹³⁵ O trebinjskim hafizima vidi: Fadil Fazlić, *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih sto pedeset godina (1860-2010)*, FIN i El-Kalem, Sarajevo, 2011, str. 271-280.

¹³⁶ GHB R-7083: *Katalog arapskih, turskih, perzijski i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, svezak trinaesti, obradio Haso Popara, London – Sarajevo, 1425/2004, br. 7545, str. 10-11.

¹³⁷ GHB R-5410: *Katalog arapskih, turskih, perzijski i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, svezak jedanaesti, obradio Zejnil Fajić, London – Sarajevo, 1424/2003, br. 6299, str. 21.

djela *Dževahir al-fikh* iz osme decenije šesnaestog stoljeća (prepisan 981/1573. godine)¹³⁸ te rukopis komentara Attarove *Pendname* spočetka sedamnaestog stoljeća (prepisan 1022/1613. godine)¹³⁹. Rukopisi pet navedenih djela sada se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Na razmeđu osamnaestog i devetnaestog stoljeća u Trebinju i okolini živjelo je i petnaestak kaligrafa. Prema sačuvanim rukopisima bili su to:

1. Fejzullah, sin Hasanov (1135/1723),
2. Muslija, sin Muhamedov (1181/1767),
3. Salih, sin Osman-efendijin (1181/1768),¹⁴⁰
4. Abdullah, sin Mustafe, sina hadži Muhamedova (1190/1776), iz mahale Čičevo kod Trebinja,
5. Derviš Muhamed, sin Mahmudov (1207/1792),
6. Faik Fejzullah, sin Muratov (1246/1830)¹⁴¹,
7. Abdulah, sin Hajdarov, (1248/1833),
8. Pervanagić Salih, sin Omerov (1248/1832-1263/1847),¹⁴²
9. Salahović Osman, sin Mustafin (1254/1838),¹⁴³
10. Hadžialić Mustafa, sin Husejnov (1256/1840),
11. Abdullah, sin hadži Hasan-efendijin (1256/1840),
12. Muhamed, sin Huseinov (1258/1842),¹⁴⁴
13. Hafiz Sulejman Saradžić, sin Salih-agin (1261/1845),
14. Kurtović(?) Nuh, sin Abdulahov (1261-62/1845-46) i
15. Arslanagić Bekir, sin Hasana, sina hadži Omerova (1263/1847).

Među navedenim trebinjskim kaligrafima posebno treba izdvojiti muderriša Salih-efendiju Pervanagića i Bekira Arslanagića. Za prvog se može reći da je bio, sudeći po broju sačuvanih knjiga koje je on prepisao, najproduktivniji trebinjski kaligraf i vjerovatno uspješan profesor kaligrafije. Bekir Arslanagić

138 GHB R-6516: *Katalog arapskih, turskih, perzijski i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, svezak deveti, obradio Haso Popara, London – Sarajevo, 1422/2001, br. 5524, str. 236-237.

139 GHB R-9738: GHB R - *Katalog arapskih, turskih, perzijski i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, svezak trinaesti, obradio Haso Popara, London – Sarajevo, br. 7682, str. 316-317.

140 Mehmed Mujezinović, „Nekoliko rukopisa prepisanih u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu“, *Anali GHB*, IV/1976, Sarajevo, str. 26

141 Hivzija Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1977, str. 45.

142 M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*, knjiga III – Bosanska krajina, zapadna Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1982, str. 361.

143 Franjevački samostan Gorica, Livno, rukopis br. 1.

144 Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, sv. II, Sarajevo, 1972, str. 45 i 669.

se specijalizirao za prepisivanje Kur'ana i u tome na trebinjskom području ostao nenadmašan. Na temelju bilješki o završecima prepisa i njihovom datiranju vidi se da je živio i radio polovinom devetnaestog stoljeća i da je cijeli Kur'an prepisao preko trideset puta. Nažalost, sačuvana su samo dva-tri njegova rada u privatnom vlasništvu i dosada nisu valorizirani.¹⁴⁵ Imajući na umu da je svaki primjerak obogaćen sa 114 unvana, svaki džuz, hizb i sedžda obilježeni rozetama a svaki ajet završen s tačkom u obliku cvijeta ili geometrijskog znaka i sve to rađeno uz dodatak pozlate u bogatom koloritu višebojne tempere, ostaje još uvijek dosta materijala likovnim kritičarima da daju svoj sud o ovom trebinjskom kaligrafu i iluminatoru.

Sibjan-mektebi

U prvoj polovini devetnaestog stoljeća u selima oko Trebinja podignute su četiri džamije i uz njih isto toliko sibjan-mekteba: u Pridvorcima 1219/1804, u Lastvi, Gornjem Grančarevu, na Skočigrmu 1232/1816. te na Ušću 1850. godine. Početkom druge polovine devetnaestog stoljeća sagrađene su još dvije džamije i dva sibjan-mekteba: u Mostaćima 1283/1866. i Zasadu 1284/1867. godine (samo džamija). Mekteb u Zasadu sagrađen 1874. godine posljednja je muslimanska škola podignuta za vrijeme osmanske vladavine...¹⁴⁶

Škol. god.	Broj škola	Br. učenika	Br. učenica	Ukupno učen.
1284/1867.	10	257	154	411
1285/1878.	10	228	122	350
1286/1869.	10	228	122	350
1287/1870.	16	786	203	989
1288/1871.	16	786	203	989
1289/1872.	16	780	203	989
1290/1873.	16	479	269	748
1291/1874.	16	479	269	748
1292/1875.	16	479	278	757
1293/1876.	-	-	-	Nema podataka
1294/1877.	-	-	-	Nema podataka

Broj škola i učenika u Trebinju i okolini u posljednjoj deceniji osmanske vlasti

¹⁴⁵ Muhamed Žđralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, II, Svjetlost, Sarajevo, 1988, br. 1995, str. 299.

¹⁴⁶ H. Hasandedić, *Muslimanska baština ...*, str. 257-270. i 296-308.

Kraj osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini trebinjski kraj je dočekaao sa četrnaest muslimanskih osnovnih škola (mekteb) i dvije srednje (medresa i ruždija).

Tekija

U literaturi o prošlosti Trebinja i islamskim institucijama u ovome gradu i okolnim mjestima nigdje se ne spominje djelovanje derviša niti postojanje neke tekije. To još uvijek ne znači da je nije ni bilo. Prisustvo i prepisivanje tesavufske literature, spominjanje derviša u objavljenim izvorima i Trebinjaca koji su „dobro poznavali mističnu filozofiju (*tesavvuf*)“ govore nam da je negdje postojala i tekija u ovome kraju. Na temelju tariha ispisanog nad ulazom u nekadašnju Hadžihasanovića kuću u obližnjim Pridvorcima u kojem se spominje šejh Behaudin Nakšibend i činjenice da se za jednog člana ove ugledne porodice, Hamid-efendiju Hadžihasanovića, pisalo da je „dobro poznao mističnu filozofiju (*tesavvuf*)“, može se pretpostaviti da je „Londža“ u ovome selu služila i kao nakšibendijska tekija. Više Trebinjaca dobilo je Izun-namu od dvojice travničkih šejhova, Muhameda i Hazima Korkuta, a oni su, zna se, pripadali ovom tarikatu.¹⁴⁷

Biblioteke

U vjersko-prosvjetnom životu Trebinjaca i povijesti obrazovanja u ovome gradu i njegovoj okolini knjiga je, također, imala zapaženo mjesto i važnu ulogu. Nalazila se posvuda, u institucijama i privatnim kućama i gorila s paljenjem džamija i mekteba, raznošena nakon zatvaranja medrese, tekije i mehkeme. Sačuvano je tek nekoliko desetina rukopisa koji su sticajem sretnih okolnosti spašeni i sada se nalaze po bibliotekama, muzejima, arhivima i samostanima. Pečati i bilješke na njima govore o porijeklu i vlasnicima: Adem-begu, Sulejman-begu i Omeru Hakkiju Defterdareviću, Ismailu Hakkiju Resulbegoviću, Jusuf-efendiji Fetahagiću i Kasimu Viđenu.

Ruždija

Prva i jedina državna škola u Trebinju za vrijeme osmanske vladavine bila je ruždija. Otpočela je s radom ujesen 1867. godine u zgradi podignutoj na Hadžihasanovića (još ranije Salahovića) kućištu pedesetak metara udaljenom od

¹⁴⁷ Sada u privatnoj kolekciji.

Osman-pašine džamije. Prvi učitelji u ovoj školi bili su Sulejman-ef. i Ali-ef. a potom hadži Hamid-ef. Hadžihasanović, za koga se govorilo da dobro poznaje mističnu filozofiju (*tesavvuf*) i hadži Ahmed-efendija Ribić iz Jezera kod Jajca, zvani Širazija, koji je kasnije bio profesor Šerijatske sudačke škole u Sarajevu. Trebinjska ruždija je zatvorena odmah po austrougarskoj okupaciji 1878.¹⁴⁸

Mektebi-ibtidaije

Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine mektebi su prestali biti osnovne općeobrazovne ustanove – narodne osnovne škole. Za nove vlasti bile su to „islamske vjerske škole, čija se zadaća sastojala u tome da djeca ste-knu najnužnija vjerska znanja i da ih upute da napamet nauče kratke sure iz Kur’ana, osnovne vjerske propise, potrebne dove, način klanjanja, „tursko pismo“ i za bosanski jezik prilagođenu „arebicu“, ali bez znanja potrebnih u praktičnom životu te pisama latinice i ćirilice. Utonuli u snove o ponovnom povratku osmanske vlasti Bošnjaci, bar u početku, nisu ni pokretali inicijative da se izvrši bilo kakva reorganizacija njihovoga rada i reforma nastavnih programa. Ni austrougarske vlasti ih na takav korak nisu ni poticale ni ohrabrivale.

Između vlasti koje su forsirale osnovne škole po svome modelu i muslimana koji su nastojali da sve ostane po starom, nađeno je kompromisno rješenje u otvaranju mektebi-ibtidaija koji su trebali biti spoj prošlosti i nove realnosti, kombinacija dva različita sistema obrazovanja.

Za pet takvih škola podignute su nove zgrade u Trebinju, Dživaru (Rasovac), Lastvi, Župi (na Šehovića Glavici) i u Gornjim Turanima. Za žensku mektebi-ibtidaiju u Trebinju preuređena je jedna uvakufljena kuća. U selima u kojima nije bilo mektebi-ibtidaija mjesni imami su imali i ulogu vjeroučitelja u starim mektebima. Nova zgrada za stari tip mekteba sagrađena je samo u Gorici prije 1913. godine. Tako su Trebinje i okolina kraj austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini dočekali sa šest mektebi-ibtidaija i šest sibjan-mekteba. Tome treba dodati i džamiju koju su austrougarske vlasti sagrađile u krugu kasarne u Trebinju za vjersko-prosvjetne potrebe vojnika muslimana koji su u njoj boravili za vrijeme služenja vojne obaveze.

¹⁴⁸ *Kalendar Gajret za 1939. godinu*, Sarajevo, 1940, str. 281; Ćurić Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 108, 141, 142, 148; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski centar, Mostar, 1999, str. 241.

Prvi svjetski rat donio je nova stradanja muslimanskih vjersko-prosvjetnih ustanova i još jedan masovni egzodus muslimanskog stanovništva osobito iz pograničnih sela prema Crnoj Gori i Dalmaciji. U novoj državnoj tvorevini sporo se obnavljalo ono što je u ratu porušeno, a za nove gradnje nije bilo ni prilike ni finansijskih mogućnosti. Od islamskih obrazovnih ustanova za vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije na području Trebinja sagrađena je 1935. samo jedna džamija u Gornjim Turanima, oko 15 km udaljena od Trebinja i jedan mekteb, iste godine, u selu Jasen sedam kilometara udaljenom od Trebinja, na putu za Bileću.

Tokom Drugog svjetskog rata u selima oko Trebinja izgorjela su četiri mekteba i jedna mektebi-ibtidaija. Četnici su zapalili džamiju u Župi i mektebi-ibtidaiju na Šehovića Glavici, džamije i mektebe u Gornjim Turanima i Gornjem Grančarevu, džamiju u Lastvi i mekteb na Jasenu...

Nakon Drugog svjetskog rata tri zgrade mektebi-ibtidaija pretvorene su u stambene prostorije. Vlasti su ih dale na korištenje državnim službenicima: onu u Lastvi porodici jednog milicionera, drugu učitelju osnovne škole u Dživaru i treću (žensku u Trebinju) općinskom uposleniku. U istu svrhu uzurpirane su zgrade Osman-pašine medrese i mekteba u Starome Gradu, Zasadu i Mostaćima. Najveću i najljepšu školsku zgradu, muške mektebi-ibtidaije u Trebinju, Općina je dodijelila Muzičkoj školi, a mekteb u Gorici Trgovačkom preduzeću „Travunija“ za prodavnicu. Prizemlje starog mekteba u Rasovcu (Dživar) preuređeno je za gasulhanu i tako su pokopane sve muslimanske obrazovne ustanove u Trebinju i okolnim selima.

Zakon o zabrani mekteba iz 1952. nije imao šta zatvoriti, a Zakonu o nacionalizaciji iz 1957. ostavljeno samo toliko da legalizira otimačinu.

PROF. DR. ADAMIR JERKOVIĆ

**UZURPACIJA I NACIONALIZACIJA
VAKUFA U TREBINJU**

UZURPACIJA I NACIONALIZACIJA VAKUFA U TREBINJU

Uvod

Historija Trebinja i trebinjske oblasti može se podijeliti u četiri velika razdoblja: do dolaska Slovena na ova područja, doba srednjovjekovne feudalne bosanske države, period osmanske uprave i moderno doba koje nastupa austrougarskom okupacijom a traje još i danas.

Svako od ova četiri velika razdoblja ima svoje brojne razvojne međufaze s manje ili više različitim karakteristikama u odnosu na opće okolnosti pojedinih vremenskih perioda bosanskohercegovačke i evropske historije. U ovom referatu osvrnut ću se samo na najznačajnije historijske momente u trebinjskoj oblasti i samom Trebinju, koji se odnose na temu mog izlaganja a koji se tiču nastanka vakufa, njihovog statusa u različitim vremenskim periodima, odnosno državnim okvirima, o upravljanju trebinjskom vakufskom imovinom i njenom oduzimanju nakon Drugog svjetskog rata.

O instituciji vakufa u Bosni i Hercegovini

Riječ *vakuf* je arapskog porijekla a znači zaklada, zadužbina ili legat. U pravnom smislu uvakufiti vlastitu imovinu znači staviti njen promet i prihod za određene namjene u svrhu koju je odredio sam vakif. Vakufi su islamske socijalno-pravne ustanove i vjerske zadužbine. U naše krajeve došli su nakon osmanskih osvajanja te širenja islama i islamske prakse koja je pratila širenje islama. Uvakufljena imovina je imala, a i danas ima, poseban status a sam čin uvakufljenja reguliran je određenim pravnim

propisima u kojima je izričito naglašeno da se mora poštivati volja oporučitelja i da se takva imovina ne može prisvajati nego mora služiti onoj namjeni koju je sam vakif svojom oporukom naveo. Najčešće je usmjerena u vjerske, kulturne i humanitarne svrhe kao i različite druge namjene. Od vremena kad su naše prostore zaposjele Osmanlije pa do danas, praksa uvakufjenja imovine nikad nije prestajala, samo je u nekim historijskim periodima bila različitog obima. Vremenom su u svim našim gradovima, pa i u Trebinju, oformljene brojne vakufske zadužbine od koji su najbrojnije bile džamije, vjerske škole, vakufska groblja - mezaristani i česme. Poslovanje vakufskom imovinom je pravno regulirano a odnos države prema toj imovini se mijenjao u zavisnosti od toga kako su se mijenjala državna uređenja. Svakako je položaj vakufske imovine bio najpovoljniji u periodu osmanske uprave, jer je islam bio državna vjera, odnosno država i vjera slile su se u jedno pa su muslimani i njihove institucije imali privilegirani položaj.

U novim uvjetima i različitim državnim okvirima koji su se smjenjivali od austrougarske okupacije 1878. godine pa do 90-tih godina prošlog stoljeća, odnos države prema vakufskoj imovini bio je nepovoljan, uglavnom, jer nisu poštivane specifičnosti vakufske imovine, koja je zbog takvog odnosa znatno umanjena. Ipak, najteži period za vakufsku imovinu bio je nakon Drugog svjetskog rata kad je najveći dio vakufske imovine i imovine Islamske zajednice prešao u društvenu svojinu.

Razvoj Trebinja kao muslimanskog grada i nastanak trebinjskih vakufa

Od pada srednjovjekovne bosanske države 1463. godine pa do početka 16. stoljeća područje Trebinja je bilo vojni logor i imalo izgled vojnog utvrđenja. U tim utvrdama skoro stoljeće i po stolovao je jedan aga sa svojom vojnom posadom. Godine 1664. osnovana je Trebinjska kapetanija, jedna od četiri hercegovačke kapetanije. Sadašnji Stari Grad u Trebinju izgrađen je tek 1706. U historiografskoj literaturi je zabilježeno da je u vrijeme obnove putne mreže Osmanske carevine 1576. u Trebinju na rijeci Trebišnjici podignut kameni most, kasnije nazvan Arslanagića most, jedan od najljepših mostova u Hercegovini sagrađenih u osmanskom periodu.¹⁴⁹

149 Arslanagića most na rijeci Trebišnjici je 1963. godine zbog izgradnje Hidroelektrane premješten, odnosno prenesen u centar Trebinja kod Gradine, a nakon posljednjeg rata 1992-1995. preimenovan je u Pavlovića most.

Grad Trebinje se nalazi u jugoistočnoj Hercegovini, u prostranom kraškom polju. Iako je ovaj prostor zbog veoma povoljnog geografskog položaja i klimatskih uvjeta bio nastanjen od davnina, o čemu svjedoče brojni materijalni dokazi, kao gradski centar počinje se razvijati tek od 17. stoljeća. U 18. stoljeću postao je najvažnije mjesto u Hercegovini i sjedište osmanske vlasti. Ovaj društveni razvoj i privredno jačanje naselja sa islamskim obilježjima počinje nakon što su, zbog nepovoljno završenih ratova, Morejskog i Kandijskog, u njegovu okolinu doselili muslimani iz Boke Kotorske, Imotske i Vrgorske krajine.¹⁵⁰ Nakon njihovog doseljavanja ubrzano je otpočela izgradnja civilnih i vjerskih objekata pa je Trebinje steklo položaj kasabe. Ovo se vjerovatno odigralo početkom 18. stoljeća kada je Trebinje odabrano kao sjedište upravne vlasti, a ne samo odbrambene što je bilo u 16. i 17. stoljeću. Prvi poznati sandžak-beg koji je stolovao u Trebinju bio je Osman-paša Resulbegović.

Osman-paša je, dakle, izgradio trebinjsku tvrđavu 1706. i u njoj podigao džamiju poznatu kao Osman-pašina, a za sebe je izgradio konak. Resulbegović je kasnije u samom Trebinju sazidao i Carevu džamiju. Ovo su jedine dvije džamije u Trebinju za koje se zna ko ih je podigao što se vidi iz jednog odgovora Džematskog odbora IVZ Trebinje o stanju džamija koji je dostavljen 20. septembra 1962. Povjerenstvu IVZ Mostar.¹⁵¹ Osman-paša Resulbegović je u Trebinju osigurao vodoopskrbu, podigao sahat-kulu, otvorio sibjan-mekteb i nešto kasnije medresu. To je bio početak naselja koje se kasnije razvilo u značajan privredni i politički centar a zahvaljujući doseljenim, odnosno protjeranim brojnim bošnjačkim stanovnicima, muslimanima, naselje je dobijalo sva obilježja bosanske kasabe. Mnoga od tih obilježja Trebinja zadržala su se sve

¹⁵⁰ Tokom 17. stoljeća Osmanska carevina je vodila nekoliko ratova s evropskim državama (Austrijom, Rusijom i Mletačkom republikom/Venecijom, a za Trebinje i trebinjsku oblast najveći značaj imali su oni koje je vodila protiv Mletačke republike za prevlast u Dalmaciji, na Kritu (Kandija) i na Peloponezu (Moreji) u historiji poznati kao Kandijski rat (1615-1669) i Morejski rat (1684-1699). Jusuf Mulić, *Hercegovina, vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva*, Knjiga 2/2, Sarajevo 2008.

¹⁵¹ Džematski odbor je ovako odgovorio: "Na Vaš dopis u prilogu vam vraćamo 10 primjeraka upitnika o stanju džamija na području Trebinja. Što se tiče podataka o imenima džamijskih vakifa i godina njihove gradnje, mi tih podataka nemamo. Jedino je poznato da je Osman-pašinu džamiju pravio Osman Resulbegović koja nosi njegovo ime. Ova džamija nije imala nikakve imovine već je još 1908. godine kad je vršen gruntovni popis zemlje ubilježeno nešto zemljišta ove džemije. Careva džamija je imala lijep imetak. I jedna i druga pravljene su po prilici prije 270-280 godine."

do pred posljednji rat 1992-1995. kada su porušeni, jer su podsjećali na „Turke i tursko“, a Trebinjci Bošnjaci protjerani.¹⁵²

Od njegovog vremena do danas u Trebinju su podignuti brojni vakufski objekti. Često su predstavljali ukras samog grada, iako se za mnoge od njih ne znaju pravi vakifi. Mnogi vakufski objekti pripisuju se Osman-pašinom vakufu, iako ih on nije uvakufio. Međutim, iako za najveći broj vakufskih objekata nisu sačuvane vakufname, evidentno je da su izgrađeni na vakufskoj zemlji. Jusuf Šahović je popisao sve vakufske nekretnine u trebinjskom srezu „da se ne bi zagubilo i zaboravilo, a vjerovatno da je toga mnogo i ostalo i napušteno“. Ove podatke koje je zapisao Šahović koristio sam za popis trebinjskih vakufa. Postoji 12 trebinjskih džamija: Osman-pašina džamija, Careva džamija, džamija u Zasadu, džamija u Mostaćima, džamija u Pridvorcima, džamija

152 Među protjeranim Trebinjcima su i supružnici Ismet i Sehija Sadović koji su ostatak svog života proveli u Danskoj misleći na Trebinje. U svojoj knjizi *Trebinje i Trebinjci* u uvodnom dijelu pod naslovom „Kratki historijat grada Trebinja“ opisali su šta je sve sagradio njegov najznačajniji vakif i kako se grad dalje širio i razvijao: 1705. godine Osman-aga Resulbegović je Dubrovniku uputio prepis careva fermama (naređenja-zapovijedi), kojom je naređeno zidanje grada. Safvet-beg Bašagić kaže da je tvrđava u Trebinju sagrađena u proljeće 1706. i službeno se zvala Banj-Vir. Zidovi koji i danas stoje bili su gotovi do crnogorskih napada 1711. a odolijevali su kasnije pred navalama mletačke i hajdučke vojske 1714-1718. Odmah iza rata, 1719. godine, oko grada je iskopan hendek u koji je dovedena voda iz Trebinja a sa zapadne strane podignut je pokretni most (na čekme ćuprija). Također, u okolini grada već je bio izgrađen čitav sistem malih utvrđenih mjesta čiji su se branitelji u slučaju potrebe u njih uvlačili. Trebinje je, dakle, izgrađeno i utvrđeno u vrijeme kapetovanja Osman-kapetana Resulbegovića, vrsnog ratnika i velikog vakifa, a tu fizionomiju s manjim pregrađivanjima i dograđivanjima zadržalo je sve do ovog rata. On je u gradu 1719. podigao dvije džamije, jednu na ime Sultan Ahmed III pa se zove Careva ili Stara džamija, a druga je nosila njegovo ime, Osman-pašina džamija, a izgrađena je 1726. Dalje je izgradio tabiju, divanhanu i hendeksku kulu, svoj konak (rezidenciju), više dućana i stambenih zgrada, mekteb, medresu, musafirhanu i sahat-kulu. Povlačenjem muslimana iz primorskih krajeva svi objekti islamskih obilježja, koje su za oko 200 godina svoga gospodarstva izgradili u Novom, Risnu, Perastu itd., bili su uništeni mletačkom rukom. Svojim povlačenjem u Trebinje 1697. godine, oni su počeli graditi za svoje potrebe kako sakralne (vjerske) tako i profane (obične) objekte. Neke od mahala koje su podigli nosile su nazive po njihovim zavičajima kao Risan-mahala ili po porodicama: Omanovića mahala ili, pak, po nečemu drugom, Careva, Pašina mahala i sl. Neke su se porodice smjestile u Policama, neke na Gradini, u Hrupjelima i Gorici ili selima oko Trebinja. Kad su Mlečani 1717. zauzeli Imotski, nekoliko je porodica izbjeglo u Trebinje i nastanilo se u Kršu. Prva džamija u Trebinju sagrađena je u Policama, u drugoj polovini 17. stoljeća, na mjestu današnjeg hotela „Leotar“ i bila je kratkog vijeka, jer su je zapalili uskoci Stojana Jankovića i Ilije Smiljanića koncem stoljeća. Oni su često napadali Trebinje i okolinu, pljačkali, ubijali i odvodili u ropstvo muslimansko stanovništvo. Jedne su godine upali na Bajram i pobili u džamiji sve muslimane koji su u njoj klanjali. Mjesta gdje je njihove leševe izbacila voda nazvana su Šehitluci i Oglavci.

u Lastvi (sada Džamija Adamir Jerković)¹⁵³, džamija u Skočigrmu, džamija u Policama, džamija u Grančarevu, džamija u Ušću (rijeke Sušice), džamija na gradu Klobuku i u Kotezima.¹⁵⁴

Osman-pašina i Careva džamija u vlasništvu Islamske vjerske zajednice na temelju rješenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine od 18. aprila 1962. godine proglašene su spomenicima kulture.¹⁵⁵

Neke od džamija posjeduju znatnu, uredno evidentiranu vakufsku imovinu:

- Vakuf Osman-pašine džamije broji 27 vakufskih parcela, objekata i zemljišta. Od toga nije nacionalizirana džamija, današnji Medžlis i jedna vakufska kuća;
- Vakuf Careve džamije broji 16 vakufskih parcela, što objekata što zemljišta, od toga je jedna džamija s grobljem, pet gradilišta, četiri kuće s kućištem i ostalo vrtovi, šume i groblje;
- Vakuf džamije u Čičevu broji 19 katastarskih čestica i to džamija s mektebom te oranice, livade, pašnjaci, vinogradi i mezari;
- Vakuf džamije u Zasadu broji 13 katastarskih parcela i to džamija s mektebom, groblje, pašnjaci, oranice i livade;
- Vakuf džamije u Pridvorcima broji devet katastarskih čestica i to kućište s kućom, gradilište, gradilište s džamijom, groblje, bašče, oranice i pašnjaci;

153 Vakif Islamske zajednice Adamir Jerković na mjestu stare porušene džamije u Lastvi, koju su uništili srpski agresori napravio je novu. Na inicijativu Medžlisa IZ Trebinje preimenovana je u Džamiju "Adamir Jerković" i uvedena u Zemljišnu knjigu opštine Trebinje 10.1.2012. pod brojem: 095-0-Dn-12-000013.

154 U navedenom odgovoru na upitnik o stanju džamija Povjerenstava IVZ Mostar od 20.9.1962. godine Džematski odbor IVZ Trebinje u vezi s vremenom izgradnje i vakifima navodi: "Nijedna džamija nema tačnog datuma gradnje ni svoje vakufname pa, prema tome nemaju ni svog naziva, osim Careve i Osman-pašine. Iz ovoga proizlazi da su same džematlije u svojim selima pravile svoje seoske džamije. Džamija u Župi koja je porušena i pravi se nova, navodno je najstarija u Trebinju pa onda u Čičevu, dok su sve ostale novijeg datuma. Neke su pravljene pred dolazak Austro-Ugarske, a neke poslije okupacije, odmah u početku. Sve ovo što navodim je bez kakvih stvarnih podataka i navedeno je po pričanju starijih ljudi." U knjizi *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* Hivzija Hasandedić, piše da je džamija u Lastvi sagrađena 1232. god. po H. ili 1816/1817. str. 304, (El-Kalem, 1990).

155 Pojedini vjerski objekti su često proglašavani spomenicima kulture i stavljeni pod zaštitu država. Međutim takvi objekti, odnosno spomenici kulture, od države nisu imali nikakvu pomoć. Nisu bili u boljoj poziciji od onih koji nisu dobili takav status. Zavod za zaštitu spomenika kulture nije imao finansijskih sredstava da objekte koje je proglašavao spomenikom kulture na bilo kakav način zaštiti ili materijalno pomogne.

- Vakuf u Lastvi broji sedam katastarskih čestica i to džamija (sada se zove džamija „Adamir Jerković“), groblje, oranice, pašnjaci i livade;
- Vakuf džamije u Skočigrmu broji 28 katastarskih čestica i to džamija, kućište s kućom, voćnjaci, vrtovi, oranice, šikare, pašnjaci i groblje. Zanimljivo je istaći da Vakuf džamije u Skočigrmu ima šumu od 10.000 kvadratnih metara u jednom komadu, kao i pašnjake od 5.000 i 8.000 kvadrata;
- Vakuf džamije u Župi broji 23 katastarske čestice i to gradilište, pašnjake, oranice, vrtove i groblje. Kad je 1962. građena željeznička pruga u Župi kod Lastve, trasirana je pored ove džamije pa je morala biti izmještena na drugu lokaciju. U vezi s poslovima i nastalim troškovima zbog izmještanja džamije, džematski odbor IVZ Trebinje i vakufska uprava vodili su obimnu prepisku s OO Trebinje, Straješinstvom IVZ NRBiH u Sarajevu i izvođačima poslova građevinskog preduzeća „Put“ koji je nakon rušenja džamije u Župi dobio na korištenje 1500 kvadratnih metara vakufskog zemljišta;
- Vakuf džamije u Grančarevu broji 41 katastarsku česticu i to džamiju, kućište s kućom, kućište s dvorištem, nekoliko gradilišta, vrtova, livade i oranice. Zanimljivo je da ovaj vakuf posjeduje pašnjak Petkovo brdo u površini od 32.130 kvadratnih metara;
- Vakuf džamije u Mostaćima broji 39 katastarskih čestica a među njima je džamija s mektebom, kućište s kućom, oranice, pašnjaci, vinogradi i šume. Ovaj vakuf ima na jednoj lokaciji 14.640 kvadratnih metara šume, a na drugom mjestu (šuma Magudovina) 11.450 kvadratnih metara.

Za četiri džamije: u Policama, u Ušću (rijeke Sušice), na starom gradu Klobuku i u Kotezima nije navedena nikakva vakufska imovina. Osim džamijskih vakufa u Trebinju, postoji još deset mektebskih vakufa u: Trebinju, Zasadu, Mostaćima, Gorici, Brdima, Jasenu, Župi, Grančarevu, Lastvi i Dživaru. Kao posjednici vakufske imovine vode se i vakufi: Osman-paše Resulbegovića, hadži Zejnebe Pervanagić, Sale Šakambet, Mušanage Cvijetića i Mujage Salahovića. U novije vrijeme uvakufljena je imovina za dva vakufa, u Mostaćima vakuf Munire Hadžiahmetović i u Starom Gradu vakuf Vefika Turića. Možemo samo pretpostavljati, nakon navedenog popisa, kolika bi to imovina bila da su za njih historijske okolnosti bile povoljnije, odnosno da nije bilo Zakona o nacionalizaciji i eksproprijaciji temeljem kojih je privatna imovina postajala društvena.

Vakufski prihodi su se mogli bolje iskoristiti da su šerijatske sudije uložile trud u svrhu boljeg iskorištavanja vakufskih dobara. Njihova indolentnost prema vakufskim dobrima uzrokom je što danas nema nijedne sačuvane vakufname - ako se zna da je bilo više vakifa (izuzov novije vakufname za Džamiju „Adamir Jerković“ u Lastvi, knjiga vakifa II broj 26g).¹⁵⁶

Oduzimanje vakufske imovine temeljem zakonskih propisa nakon 1945.

Oduzimanje imovine Islamske vjerske zajednice kao i vakufske imovine otpočelo je ubrzo nakon završetka Drugog svjetskog rata. Nova komunistička vlast je donijela nekoliko zakona po kojima je ograničavana i oduzimana privatna imovina kako fizičkim i pravnim licima tako i svim vjerskim zajednicama te vakufima kao građanskim zadužbinama, legatima.¹⁵⁷ Vakufska imovina je tretirana kao imovina Islamske vjerske zajednice pa su se i na nju odnosili svi propisi u vezi s oduzimanjem imovine u vlasništvu Islamske vjerske zajednice (dalje IVZ). Kako je Komunistička partija Jugoslavije imala i politički monopol, stekli su se uvjeti za efikasno sprovođenje različitih imovinskih zakona temeljem kojih je privatna imovina prelazila u društveni sektor, odnosno državno vlasništvo.

Od 1945. do 1958. godine doneseno je nekoliko restriktivnih zakonskih mjera (konfiskacija imovine, agrarna reforma i kolonizacija, nacionalizacija, eksproprijacija, arondacija) kojima je znatno umanjena imovina vjerskih zajednica, a najviše imovina Islamske zajednice.

U prvoj polovini 60-tih godina, nakon provođenja odredbi Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta¹⁵⁸ (dalje ZNNZGZ), najviše je bila pogođena vakufska imovina, jer su se vakufi u cijeloj Bosni i Hercegovini uglavnom izdržavali od iznajmljivanja pod zakup zgrada različite namjene. Član 11 ovog Zakona je za vakufsku imovinu bio izuzetno nepovoljan. Odredbom ovog člana Zakona trebalo je da se nacionaliziraju sve zgrade i prostorije koje nisu služile vjerskim zajednicama za vršenje njihove vjerske djelatnosti niti su služile kao vjerske škole. Zakon je proglašen 31. decembra 1958. Sve

¹⁵⁶ Vakufnamu je osim Vakufske direkcije izdao i reis-u-ulema dr. Mustafa Cerić, 27. redžeb 1431/9.7. 2010.

¹⁵⁷ O ovome više vidjeti Denis Bećirović, "Oduzimanje imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1961. godine", *Prilozi Instituta za istoriju*, br 40, 2011, str. 171-193.

¹⁵⁸ Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta (*Sl. list FNRJ* 52/58).

radnje vezane za njegove odredbe trebale su biti završene do kraja 1962. godine, ali su se protegle do kraja 60-tih godina a posljedice njegovog djelovanja u vezi s rješavanjem vlasništva nad nacionaliziranim nekretninama i danas su prisutne, jer su predmet različitih sudskih sporova. Zakon NNZGZ je imao 80 paragrafa raspoređenih u sedam poglavlja. Članom 1 u prvom stavu propisuje se da se najamne i poslovne zgrade nacionaliziraju i postaju društvena svojina, a u drugom stavu se propisuje da u gradskim i prigradskim naseljima i građevinska zemljišta mogu biti nacionalizirana i preći iz privatne u društvenu svojinu. Predmet nacionalizacije bile su stambene zgrade ili samo dijelovi stambenih zgrada koje su bile u svojini građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana. Pod ovu posljednju kategoriju potpadala je imovina vjerskih zajednica koju su predstavnici komunističke vlasti tretirali kao imovinu zemljoposjednika. Prema članu 34 ZNNZGZ pod građanskim zemljištem mogli su se nacionalizirati sva izgrađena i neizgrađena zemljišta u užem gradskom području. Zakon je u članu 42 propisao i nadoknadu za nove korisnike nacionaliziranih (oduzetih) najamnih zgrada i stanova u visini 10% od stanarine u vremenu od 50 godina od njegovog objavljivanja. Ova nadoknada bila je simbolična a često i neredovna pa je opstanak vakufa, zbog nedostatka prihoda, postao upitan. Zbog primjene ovog Zakona vakufima je oduzeta gotovo sva imovina „čime su čak prestali postojati uvjeti za rad vakufske uprave“.¹⁵⁹

U petom poglavlju ZNNZGZ, koje se odnosi na sprovođenje nacionalizacije, određeno je da postupcima vezanim za njeno sprovođenje rukovode za to određene posebne komisije pri općinskim narodnim odborima (ONO). Kako bi se nacionalizacija odvijala ujednačeno, Zakonom je određeno formiranje komisija pri republičkim izvršnim vijećima a u Beogradu je pri Saveznom izvršnom vijeću (SIV) formirana krovna Komisija za nacionalizaciju. Komisija pri SIV-u je trebala donositi objašnjenja za primjenu ZNNZGZ i rješavati upravne slučajeve u najvišoj instanci. Njena objašnjenja spornih slučajeva bila su obavezujuća za sve niže komisije za nacionalizaciju. U skladu s odredbama ZNNZGZ već u prvoj polovini 1959. u Sarajevu je otpočela s radom Komisija za nacionalizaciju pri Izvršnom vijeću NR BiH (KN NR BiH) i djelovala je do kraja 1963.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Denis Bećirović, navedeni članak, str. 189

¹⁶⁰ Među obimnom dokumentacijom najviše je predmeta koji se odnose na oduzimanje imovine vjerskim zajednicama među kojima je ona koja je pripadala Islamskoj zajednici, a najviše je predmeta koji se odnose na oduzimanje vakufske imovine.

U arhivskoj građi nastaloj tokom ovog kratkog, za vjerske zajednice i naročito za bosanskohercegovačke vakufe veoma bitnog perioda djelovanja, ostali su brojni predmeti koji se odnose na žalbe Islamske zajednice, Vakufske direkcije Sarajevo, vakufskih povjerenstava i džematskih odbora. Uvidom u ovu dokumentaciju jasno se vidi da je samo mali broj žalbi djelimično ili potpuno prihvaćen. Uglavnom su više instance potvrđivale odluke općinskih komisija za nacionalizaciju.

U skladu s odredbama vezanim za sprovođenje ZNNZGZ, u cijeloj Bosni i Hercegovini formirane su općinske komisije za nacionalizaciju a kao drugostepeni organi sreske komisije. Za sve njih nadležna je bila Republička komisija za nacionalizaciju pri Izvršnom vijeću BiH. Iako nije donosila rješenja o nacionalizaciji nego je samo pratila rad općinskih, odnosno sreskih komisija za nacionalizaciju i potvrđivala ili pobijala njihove odluke, sve općinske i sreske komisije za nacionalizaciju bile su obavezne da jedan primjerak rješenja dostave i Republičkoj komisiji za nacionalizaciju pri Izvršnom vijeću Bosne i Hercegovine.¹⁶¹

Oduzimanje vakufske imovine u Trebinju 1960 - 1965.

Problemi u vezi s eksproprijacijom i nacionalizacijom privatne imovine u prvim desetljećima nakon Drugog svjetskog rata nisu mimoišli ni grad Trebinje i imovinu Islamske vjerske zajednice u Trebinju, koja je tada bila nadležna i za vakufsku imovinu. Vakufskom imovinom u Trebinju od austougarskog perioda upravljalo je Vakufsko povjerenstvo Trebinje. Od septembra 1962. reorganizacijom Islamske vjerske zajednice Vakufsko povjerenstvo je preimenovano u Džematski odbor IVZ Trebinje koji je bio podređen Povjerenstvu IVZ Mostar. Problemi u vezi s upravljanjem vakufskom imovinom od austrougarske okupacije bili su brojni. Za grad Trebinje su najveći problem bili brojni mezarluči kojih je bilo po cijelom gradu. Ubrzo nakon što su austrougarski predstavnici vlasti zauzeli gradsku upravu, pristupilo se proširenju ulica u skladu s novim regulacionim planom. Zbog toga je trebalo brojne mezarluke ekshumirati i premjestiti na drugu lokaciju. Problemi vezani za izmještanje mezara pratili su vakufsku upravu u Trebinju sve do decenija nakon Drugog svjetskog rata.

¹⁶¹ Arhivski fond Komisije za nacionalizaciju pri Izvršnom vijeću Bosne i Hercegovine, 1959-1963. odnosi se na cjelokupnu teritoriju Bosne i Hercegovine. Fond sadrži 100 arhivskih kutija građe, od kojih se 98 odnosi na same postupke i sporove u vezi sa provođenjem nacionalizacije, a dvije kutije su različiti izvještaji KN BiH. Arhivski fond nastao tokom rada KN BiH je u Arhivu sređen i obrađen u vidu analitičkog inventara te je tako dostupan za korištenje i istraživanje.

U samom gradu Trebinju bilo je dosta najamnih vakufskih zgrada napravljenih za iznajmljivanje stanova, dućana i kancelarijskih prostora, jer su sredstva od iznajmljivanja bili glavni prihodi kojim su se vakufi izdržavali. Sve su one došle pod udar Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta u cijelosti ili samo njihovi pojedini dijelovi. U spomenutom popisu vakufske imovine u Trebinju o nacionalizaciji najamnih zgrada koji je uradio Jusuf Šahović navedeno je 12 velikih poslovnih zgrada od kojih je devet došlo pod udar Zakona, ali su mnoge od njih ponovo vraćene, djelimično ili u cjelini, u posjed vakufske IZ u Trebinju:

- Vakufska zgrada u ulici Zaima Hadžovića bila je nacionalizirana, ali je danas vraćena u posjed Vakufa.
- Velika vakufska zgrada s poslovnim prostorijama na koje su naknadno nadograđene i stambene prostorije. Zgrada se nalazi na mezaristanu (Kalajev park) a napravljena je pod predsjedništvom Ahmed-ef. Šehovića iz zajma koji je dala Vakufska direkcija iz Sarajeva 1911. Zgrada je u cjelini nacionalizirana i predana u ruke preduzeću „Travunija“. Od 12 poslovnih prostorija Vakufskoj upravi je vraćen samo jedan.
- Vakufska zgrada - muslimanski dom. U ovoj zgradi je bila radionica MKPD Gajret, a napravljena je 1935. iz priloga trebinjskih muslimana. Zgrada je bila nacionalizirana, danas više ne postoji.
- Vakufska poslovna prostorija. Zgradu je izgradio Smail-aga Hajdarhodžić prije Prvog svjetskog rata na vakufskom zemljištu a nakon njegove smrti prešla je u vakufski posjed. Zgrada je bila nacionalizirana a danas je u cijelosti vraćena Vakufu.
- Zgrada koja pripada vakufu Mostaći. Napravljena je od iznosa koji je primljen za mezaristan „na kojem se nalazi čitavo Trebinje“. Godine 2015. vraćena je Vakufu.
- Zgrada koja je bila u vlasništvu Mujage Salahovića, a nakon njegove smrti je uvakufljena i u njoj je do 1941. stanovao imam Osman-pašine džamije Mustafa-ef. Buturović. Zgrada je nacionalizirana i nekim čudnim radnjama za vrijeme rata prodana.
- Vakufska zgrada, koju su uvakufili hadži Zejneba Pervanagić i Muhamed-ef. Cvijetić, pripada vakufu Careve džamije. Zgrada je bila nacionalizirana, ali još nije vraćena u posjed Vakufa, jer nisu sasvim riješeni vlasnički odnosi.
- Vakufska stambena zgrada uz Osman-pašinu džamiju je u ruševnom stanju, nije poznato kad je sagrađena i ko ju je napravio. Zgrada je bila

nacionalizirana i u njoj je Vakufu bio ostavljen jedan stan za imama, ali ga nije mogao koristiti, jer nije nikad bio slobodan.

- Vakufska zgrada napravljena od dobrovoljnih priloga građana grada Trebinja, a služila je kao stan trebinjskog imama. Bila je nacionalizirana i vraćena je nakon rata.
- Vakufska stambena zgrada, uz sami zid mezaristana na Rastovcima, kupljena je vakufskim novcem iz ostavštine Sadika Zubčevića i pripisana je vakufu Careve džamije. Nacionalizirana je i nije nikad vraćena Vakufu.

U vezi s provođenjem ZNNZGZ u Džematski odbor IVZ u Trebinju kao i u ostale odbore i povjerenstva u Bosni i Hercegovini, redovno su dostavljani raspisi Starješinstva IVZ BiH s različitim uputama, najviše vezanim za podnošenje zahtjeva nadležnim organima da što više zgrada ili njihovih dijelova bude izuzeto od nacionalizacije. Starješinstvo je u raspisu od 10. novembra 1961. tražilo od svih povjerenstva i džematskih odbora da urade detaljnu analizu o sljedećim podacima: koliko je i kojih vakufskih zgrada nacionalizirano a koliko ih je izuzeto a koliko ostavljeno za potrebe IVZ i za koje svrhe. U dostupnoj dokumentaciji nije sačuvan odgovor na ove upitnike niti je poznato da li je analiza urađena.¹⁶²

Islamska vjerska zajednica i Vakufska uprava u okviru Zajednice upravljala je vakufskom imovinom kako je najbolje znala i pored stalnih organizacionih promjena. U Trebinju je vakufskom imovinom upravljalo Vakufsko povjerenstvo od austrougarske vlasti do septembra 1962. kada je u skladu s novim Zakonom o Islamskoj vjerskoj zajednici preimenovano u Džematski odbor IVZ Trebinje. Međutim, ova je izmjena trajala samo godinu dana, jer je već u julu 1963. u sve džematske odbore upućen raspis Starješinstva IVZ u SRBiH u kojem su navedene Ustavne odluke o izmjenama i dopunama Ustava IVZ u SFRJ.¹⁶³ U raspisu se navodi da su temeljem ustavne odluke ukinuti džematski odbori i povjerenstva IVZ a umjesto njih uvedeni su odbori Islamske vjerske zajednice. Tako je Džematski odbor Trebinje od 1. augusta 1963. postao Odbor IVZ Trebinje. Prostorna nadležnost novoformiranog odbora je ostala ista i odnosila se na grad Trebinje i njegovu užu okolinu a zaduženja odbora navedena su kroz devet tačaka, od koji se se prve četiri odnosile na upravljanje vakufskom imovinom. Džematski odbori:

¹⁶² Starješinstvo IVZ NRBiH, broj 5547/61.

¹⁶³ Starješinstvo IVZ u SRBiH, Sarajevo, broj 2217/63.

1. Upravljaју svim vakufima na svom području,
2. Primaju izvјave o uvakufljenjima te predlažu Starješinstvu IVZ osnivanja vakufa,
3. Određuju postavljanje i razrješenje mutevelija/upravitelja te vrše nadzora nad njihovim radom.
4. U nadležnosti džematskih odbora IVZ bilo je i staranje o izgradnji i održavanju džamija i grobalja, čuvanje imovine IVZ te njena upotreba za ciljeve IVZ na određenom području.

U periodu dok su trajale ove organizacione promjene u skladu s novim Ustavom IVZ u SFRJ Vakufska uprava u Trebinju je nastojala da njene zgrade u što manjem broju budu nacionalizirane ili da u njima za svoje potrebe sačuvaju bar neke prostorije. Ova borba je bila izuzetno teška, jer su sve vakufske poslovne zgrade bile izgrađene na najljepšim lokacijama u Trebinju.

Iz dostupne arhivske građe nastale u periodu 1960-1964. vidimo da je Vakufska uprava, osim problema s nacionalizacijom najamnih zgrada, imala izuzetno mnogo problema i s eksproprijacijom vakufskog zemljišta nakon što je 1958. odlučeno da se gradi hidroelektrana „Trebišnjica“. Za njene potrebe trebalo je izgraditi branu Grančarevo kako bi se voda rijeke Trebišnjice prikupljala u akumulacionom jezeru. U sačuvanoj dokumentaciji su brojni spisi koji se odnose na eksproprijaciju vakufskog zemljišta te kako su se odvijale isplate za eksproprijirano zemljište za potrebe akumulacionog jezera utvrđene Zakonom o eksproprijaciji iz 1958. Za potrebe buduće HE trebalo je izgraditi branu Grančarevo za potrebe akumulacionog jezera u kojem će se sabirati voda za HE te izgraditi brojne pristupne puteve. Zbog ovog velikog republičkog radilišta zemljišta u blizini budućeg jezera i brane su eksproprijirana i isplaćivana po zakonom utvrđenoj visini. Međutim, iz dostupne dokumentacije džematskog odbora vidimo da ova isplata nije bila uvijek redovna i korektna. Za potrebe izgradnje akumulacionog jezera eksproprijirane su velike parcele vakufa džamije u Grančarevu, Vakufa džamije u Pridvorcima, Vakufa džamije u Mostaćima i Vakuf mekteba u Gorici. Za potrebe izgradnje upravne zgrade Pogona Grančarevo u Trebinju eksproprijirano je groblje vakufa Osman-pašine džamije u površini od 2.154 metra kvadratna. Nakon obavljene ekshumacije sazidana je u samom gradu velika upravna zgrada koja je i danas u funkciji.

Vakufska uprava Trebinje se veoma često morala „boriti“ za svaku naplatu - ako se već vakufsko zemljište nije moglo sačuvati. Džematski odbor IVZ

Trebinje je u jednom dopisu Narodnom odboru opštine Trebinje uputio u martu 1963. sljedeći „protest“ zbog neplaćanja oduzetog zemljišta:¹⁶⁴

„Vašim rješenjem 04-III/2-30 od 3.3.1961. godine eksproprisane su nekretne vakufa Careve džamije u Trebinju – stari mezari u Policama (kod hotela „Leotar“) i zgrada HE „Trebišnjica“, na njima i susjednim zemljištima već je podignuta, a da nam protuvrijednost niste isplatili. Saznali smo da su susjedna zemljišta privatnim vlasnicima već isplaćena pa molimo da se i nama određeni iznos od dinara 76.480 što prije isplati. Nadamo se da ćete nama navedeni iznos isplatiti u najkraćem vremenu, jer Islamska vjerska zajednica ima svojih neodloživih potreba, a prihoda skoro nema nikakvih.“

Zaključak

Institucija vakufa u Trebinju, gradu i njegovoj okolini, postoji od druge polovine 17. stoljeća otkad su u njega došli protjerani muslimani iz primorja i tu nastavili živjeti. Kako su nastajali u periodu osmanske uprave kad je islam bio državna vjera a vakufi islamske institucije, razumljivo je da su imali posjede na najljepšim lokacijama u gradu. Trebinjski vakufi su osnivani po cijelom gradu i njegovoj okolini a u svakom dijelu grada je bio i mezaristan, jer je u skladu sa islamskom tradicijom bilo obično da se mrtvi kopaju što bliže živih. Zbog ovakve raspoređenosti imovina koja je pripadala trebinjskim vakufima često je oduzimana temeljem različitih propisa, a najviše su bili na udaru mezaristani i najamne poslovne zgrade koje su bile osnovni izvor za održavanje i plaćanje različitih vakufskih potreba. Vakufska uprava u Trebinju je nakon što su njene najamne i upravne zgrade nacionalizirane došla u veoma težak položaj, kao uostalom i cjelokupna institucija vakufa u Bosni i Hercegovini.

U vrijeme provođenja Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta NRBiH 1959-1964. i Zakona o eksproprijaciji NRBiH 1958-1963. Vakufska uprava Trebinje je nastojala sačuvati što više svoju imovinu i koristiti je kako je to najbolje bilo moguće.

¹⁶⁴ Džematski odbor IVZ Trebinje, broj 18/63.

ŠEFIK EF. ČAVČIĆ I DR. HIKMET KARČIĆ

**UNIŠTAVANJE VAKUFA U TREBINJU
1992-1995.**

UNIŠTAVANJE VAKUFA U TREBINJU 1992-1995.

Uvod

Tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992-95) na području općine Trebinje bošnjačko-muslimansko stanovništvo je protjerano a cjelokupna islamska vjerska i kulturna arhitektura je uništena. Ovaj rad bavi se pitanjem uništavanja vakufa na području Trebinja s fokusom na uništavanje džamija te periodom neposredno pred rat i poslije rata. Rad je podijeljen u četiri cjeline: Društveno-političke prilike u Trebinju 1991-92; Predratno stanje vakufa: obnova i revitalizacija vakufske imovine; Provokacije i incidenti uoči rata – lično svjedočenje; Uništavanje vakufske imovine 1992-1995; Poslijeratni izazovi. Specifičnost ovog rada je u tome što zadrži i lično svjedočenje sudionika događaja u i oko Trebinja, tadašnjeg glavnog imama Šefik-ef. Čavčića.

Društveno-političke prilike u Trebinju 1991-92.

Tokom 1991. godine u Bosni i Hercegovini dolazi do formiranja paralelnih struktura vlasti u sredinama gdje je dominantno srpsko stanovništvo. Ovo paralelno organiziranje je predstavljeno kao kulturno i obrazovno ujedinjenje a formalno je nazvano Srpska autonomna oblast (SAO). Bilo je ukupno četiri SAO-a u istočnoj Hercegovini. U septembru 1991. je formirana SAO Stara i Istočna Hercegovina sa sjedištem u Trebinju. Formiranje SAO bila je preteča formiranju Srpske republike u Bosni i Hercegovini koja je proglašena 9. januara 1992. Trebinje je zbog svog geografskog položaja bilo od strateškog značaja: blizina mora, vojne baze JNA i

historijski značaj pa je bilo ključno za srpsko političko rukovodstvo. Formiranjem MUP-a RS u martu 1992, Trebinje je određeno kao jedno od pet sjedišta Centra službe bezbednosti (CSB) a u maju je formirana i Trebinjska brigada Vojske Republike srpske. U općini je formiran i Krizni štab Srpske demokratske stranke (SDS) koji je služio kao spona između civilne, policijske i vojne vlasti u implementaciji projekta „etničkog čišćenja“.

Krajem 1991. i početkom 1992. godine u Trebinju vlada ratno stanje zbog blizine ratnih dejstava na hrvatskom ratištu. Po istočnoj Hercegovini postavljene su barikade rezervista JNA i lokalne srpske milicije.¹⁶⁵ Zbog gubitaka prilikom napada na Čepikuće, JNA je izvršila masakar i uništila kompletno hrvatsko selo Ravno u općini Trebinje. Ovaj napad bila je poruka nesrpskom stanovništvu šta ih može čekati ukoliko se ne pokore novoj vlasti. U samom gradu Trebinju za Bošnjake muslimane i Hrvate uveden je policijski sat, odnosno kućni pritvor nakon 17 sati.¹⁶⁶ Rezervisti u nekoliko navrata pucaju po muslimanskim kućama i pjevaju srpske nacionalističke pjesme unoseći strah među stanovništvo. U ovom periodu jedan dio bošnjačkog stanovništva iseljava se u unutrašnjost BiH.¹⁶⁷

Antimuslimanska netrpeljivost i islamofobija bila je osnov za sve što je počinjeno tih ratnih godina. Gradonačelnik Trebinja Božidar Vučurević ujedno je bio i predsjednik Kriznog štaba. On je 1994. izjavio da treba „jednom za svagda raskrsti s Muslimanima“, jer je „uhvatiti se u kolo s njima isto kao biti u kolu sa đavolom“. Rekao je i da muslimani imaju natalitet „da te Bog sačuva“ i „rađaju se toliko da ih ne možeš prebrojati“. I konačno je zaključio da je muslimanima mjesto „u Neretvi“.¹⁶⁸

Tokom agresije na RBiH proces čišćenja teritorije u istočnoj Hercegovini razlikovao se od grada do grada. Situacija u Trebinju bila je drukčija u odnosu na npr. Gacko ili Nevesinje. Bošnjačko stanovništvo bilo je izloženo teroru i maltretiranju. Početkom 1993. godine kompletno stanovništvo bilo je protjerano odnosno deportirano prema Sandžaku. U samom procesu čišćenja

165 Halil Šetka, „Bradati rezervisti okupirali Hercegovinu“, *Preporod*, 1. oktobar 1991, str. 20

166 D.S., „Genocid nad Muslimanima i Hrvatima u Istočnoj Hercegovini“, *Preporod*, 15. decembar 1991, str. 25

167 Šefko Hodžić, „Iseljavanja ne prestaju“, *Preporod*, 1. decembar 1991, str. 1; Š.Hodžić, „Muhadžirske modrice na duši“ *Preporod*, 15. novembar 1991, str. 16

168 „Božidar Vučurević – „zaštitnik“ trebinjskih muslimana“, *Sense-Agency*, 25.03.2013., [http://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)/bozidar-vucurevic-%E2%80%93-quotzastitnikquot-trebinjskih-muslimana.25.html?news_id=14785&cat_id=1](http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/bozidar-vucurevic-%E2%80%93-quotzastitnikquot-trebinjskih-muslimana.25.html?news_id=14785&cat_id=1)

teritorija cjelokupna islamska vjerska i kulturna baština odnosno vakufska imovina bila je uništena. S ciljem trajne dokumentacije ovog značajnog historijskog perioda, ovaj rad bavit će se uništavanjem vakufa u Trebinju 1992-95. Obradit će se tri cjeline: predratno stanje vakufa, uništavanje vakufske imovine tokom agresije 1992-95. i izazovi s obnovom vakufske imovine.

Predratno stanje vakufa: obnova i revitalizacija vakufske imovine

U vremenu neposredno pred agresiju i rat, muslimani Trebinja predvođeni Odborom islamske zajednice Trebinje i uposlenicima Islamske zajednice intenzivno su radili na obnovi vakufskih objekata. Novčana sredstva s kojim je raspolagao OIZ Trebinje bila su limitirana i ograničena, ali su se planski i racionalno trošila. Glavni izvor egzistencije Odbora IZ bila je članarina IZ i dobrovoljni priloz. Članarina je bila centralizirana na cijelom području Odbora a on se prostirao od Kotega, Ravnog i Popova polja, preko Kule Begovića i Jasena do granice sa Crnom Gorom pa potom preko Lastve te na jugu do Ivanjice i granice sa Hrvatskom. To područje bilo je podijeljeno na dva džemata. Grad Trebinje i područje južno i zapadno bio je jedan džemat dok je drugi džemat bio istočni dio: Lastva, Grančarevo, Župa i Skočigrm. Veliki geografski prostor koji je pokrивao ovaj Odbor naseljavalo je oko 6.000 muslimana, a pred agresiju bila su uposlena tri službenika, dva imama, Šefik-ef. Čavčić kao vjersko-prosvjetni referent i Muhamed-ef. Hodžić te muallima Šahza Čavčić. Svi raniji imami i odbori ulagali su maksimalne napore na očuvanju i obnovi vakufske imovine u granicama svojih mogućnosti i u skladu s prilikama u kojima su djelovali.

Kao i u drugim mjestima, i u Trebinju je nakon Drugog svjetskog rata došlo do oduzimanja i onog malog dijela preostalog i preživjelog vakufskog dobra. Džamije i mesdžidi su bili prioritetni, osiguravali su kontinuitet islamskog života na ovom području. Uz džamije i mesdžide, gasulhane ili kako se u Trebinju govori „kupalje“ zauzimale su visoko mjesto prioriteta izgradnje i održavanja. Nije bilo nijedne džamije ili mesdžida uz koji nije bila izgrađena „kupalja“.

Ono što treba posebno spomenuti jeste činjenica da na području cijelog Odbora IZ Trebinje, u ovom periodu, Odbor IZ je raspolagao i upravljao sa džamijama, mesdžidima, gasulhanama „kupaljama“, grobljima „mezarima“,

izuzev gradskog groblja, zgrade u kojoj je kancelarija Odbora IZ i imamski stan (bivši muški mekteb ibtidaija), kuće sa dva manja stana u Starom Gradu, te nekoliko mekteba i vakufskih parcela. Prihodi od vakufske imovine bili su neznatni. Bio je iznajmljivan samo jedan stan u spomenutoj kući u Starom Gradu, dok je u drugom stanovao imam za džemat Lastvu.

Odbor islamske zajednice, na čelu s agilnim h. Ismetom Zubčevićem, intenzivno je prikupljao dokumentaciju i podatke o oduzetoj vakufskoj imovini i njenoj identifikaciji. Uporedo s tim radilo se i na obnovi i uređenju postojećih objekata pa čak i izgradnji novih.

S obnovom mekteba u Lastvi počelo se 1987. Mekteb je izgrađen prije 1867. Na spratu je bio imamski stan i mektebska učionica te prizemlje. Plan je bio da se imam za to područje tu smjesti i da mu se tako olakša djelovanje i mektebsko poučavanje, te osigura prostor za okupljanje i druženje muslimanske omladine.

Rukovodstvo Islamske zajednice u Trebinju je tokom 1989. pozvalo sve muslimane u Trebinju i šire da postanu vakifi trebinjskih vakufa, jer je bila prijetnja potreba osigurati velika sredstva za očuvanje i obnovu preostalih vakufa te, istovremeno, tako omogućiti onima koji žele da učine veliki hajir. Nakon toga se značajno pojačala aktivnost na tom planu, jer se veći broj ljudi odazvao navedenom pozivu. Uređena je mektebska učionica u zgradi mekteba uz džamiju u Dživaru, također i gasulhana (kupalja) 1989. godine. Mektebska nastava se počela odvijati u uređenoj učionici, što je doprinijelo masovnijem odzivu polaznika.

U zgradi sjedišta Odbora IZ Trebinje u Starom Gradu te 1989. godine uređena je i savremeno opremljena multifunkcionalna učionica. Služila je i kao mektebska učionica i kao prostor za druženje omladine. Sadržavala je videoteku s videokasetama poučnog islamskog sadržaja te bila sala za sastanke svih organizacija i udruženja u to tranzicijsko vrijeme, kasnije je služila i za potrebe Merhameta.

Odbor IZ Trebinje 1990. donosi odluku da pristupi obnovi i revitalizaciji Osman-pašine džamije u Trebinju. Međutim, pošto je to bila centralna džamija, bilo je neophodno osigurati alternativnu džamiju za korištenje dok se ne završi obnova glavne džamije. S obzirom da je u neposrednoj blizini i Sultan Ahmedova - Careva džamija, odlučeno je da ona preuzme tu funkciju, ali je to zahtijevalo njenu obnovu, s obzirom da nije zadovoljavala ni minimum

kriterija. Uz veliki napor osigurana je neophodna dokumentacija, ali i sredstva za obnovu te dvije džamije. Careva je vrlo brzo sanirana i puštena u rad, a onda se pristupilo obnovi Osman-pašine džamije. Radovi su trajali do pred kraj ramazana (1411. god. po H.), odnosno 1991. godine. Otvorenje restaurirane Osman-pašine džamije je planirano za 27. ramazansku noć (12.4.1991). Tu večer se klanjalo i u Carevoj i u Osman-pašinoj džamiji, što se nije dogodilo desetljećima ranije. Nakon toga sve džematlije su prešle na trg ispred Osman-pašine džamije, jer je džamija bila premala da primi sve prisutne. Bio je to veliki događaj za grad, a posebno za muslimane Trebinja. Na svečanosti je bilo prisutno mnogo omladine. Zanimljivo je bilo što je veliki broj komšija i prijatelja, pravoslavaca i katolika, došlo pred džamiju na manifestaciju.

Treba istaknuti da se nisu samo održavali postojeći i zatečeni vakufski objekti, već su se planirali graditi novi. Tome svjedoči i početak gradnje munare u Mostaćima uz postojeći mesdžid. Naime, u februaru 1992. godine, nakon izrade projektne dokumentacije počela je gradnja munare.¹⁶⁹ Nažalost, gradnja nije završena zbog početka ratnih dejstava. Bila je izgrađena do iznad šerefte.

Džamija u Zasadu je također djelimično sanirana 1990. pa se i u njoj, pored povremenih ibadetskih aktivnosti, izvodila i mektebska nastava. Džamija u Pridvorcima je bila u upotrebi, džematlije su je održavale uredno tako da joj nije bila potrebna nikakva restauracija dugi niz godina. Džamija u Dživaru je također bila u upotrebi i nije joj bila potrebna nikakva građevinska intervencija dugo godina. Džamija u Župi je isto tako bila ranije uređena i nije joj bila potrebna nikakva intervencija i bila je u upotrebi. Džamija u Grančarevu je bila u upotrebi i nije joj bila potrebna nikakva popravka već duže vremena. Džamija na Skočigrmu je sanirana 1982. i bila u redovnoj upotrebi. Džamija u Lastvi je obnovljena 1987. i bila je u upotrebi. Ranije spomenute gasulhane (kupalje), nalazile su se uz svaku džamiju ili mesdžid. Kupalje su bile u Starom Gradu, Zasadu, Mostaćima, Pridvorcima, Dživaru, Lastvi, Grančarevu, Župi i Skočigrmu.

Pored navedenih vakufskih objekata o kojima je skrbio Odbor IZ i džematlije, bilo je još nekih objekata za koje se znalo da su vakufski, ali nisu bili u vlasništvu odnosno u upotrebi od strane Islamske zajednice. Takvi objekti su evidentirani u Odboru IZ, prikupljena je dokumentacija i vršeni pokušaji njihovog povrata izvornom vlasniku, ali bezuspješno u tom vremenu tranzicije,

¹⁶⁹ "Počela izgradnja munare u Mostaćima", *Preporod*, 15. februar 1992, str. 4

kad su naša očekivanja bila velika: mesdžid u Gorici je bio nacionaliziran i u to predratno vrijeme je korišten kao prodavnica „Travunije“ (trebinjsko trgovačko preduzeće); mesdžid u Dživaru je bio nacionaliziran i u njemu je stanovao izvjesni Pero; stambeno-poslovna zgrada u Starom Gradu u kojoj su živjele dvije bošnjačke porodice, također je identificirana kao vakufska i tražen je njen povrat. Inače, ta zgrada čini jednu cjelinu sa sjedištem IZ Trebinje. U Starom Gradu pored Osman-pašine džamije je identificirana kuća koja je bila useljena a bila je dijelom Osman-pašine medrese, ali se nije otišlo dalje od zahtjeva za povratom. Stambeno-poslovna velika zgrada u Bilečkoj ulici također je bila predmetom interesovanja za povrat, ali su rezultati izostali.

Uz spomenuta vakufska dobra bio je i veliki broj mezarluka, koje je održavao uglavnom džemat, Odbor IZ i jedan manji broj vakufskih parcela, koje su održavali ili pod zakup izdavali pojedini džamijski odbori na čijem području su se nalazili. Džamije i mesdžidi u Kotezima, Klobuku, Gornjim Turanima, Nudolu i drugim mjestima na području Trebinja, koji su bili srušeni tokom Drugog svjetskog rata, uglavnom, ostali su u nenaseljenim mjestima tako da nisu bili prioritetni za obnovu i održavanje od strane Odbora IZ Trebinje.

Provokacije i incidenti uoči rata

Incidentne situacije u Trebinju, kao što su napadi na vakufsku imovinu, ne mogu se odvojeno posmatrati od napada na muslimane ovog područja. Na području Trebinja dolazi do prvih incidenata - napada na muslimanske vjerske objekte u Bosni i Hercegovini. Jedan od prvih incidenata desio se u aprilu 1988. Tada je bačena uginula svinja pred Osman-pašinu džamiju. Počinilac, odnosno počinioci nikad nisu pronađeni a isti čin ponovljen je četiri godine kasnije na istom mjestu. Ovo je bila jasna poruka, odnosno prijetnja lokalnim Bošnjacima da nisu poželjni u Trebinju. Krajem 1989. „nepoznati počinilac ili počinioci“ su polomili i uništili više nadgrobni spomenika u starim mezarima u Podgljivlju i u starim mezarima u Gorici.¹⁷⁰ Polovinom januara 1990. kamenovana je džamija u Pridvorcima od strane „nepoznatih počinilaca“.¹⁷¹ Tokom 1991. u više navrata se ruše i oštećuju nadgrobni spomenici u starim mezarima na Rastocima.

¹⁷⁰ „Oskrnjavljeno muslimansko groblje“, *Preporod*, 1.11.1989, str.

¹⁷¹ B.P., „Kamenovana pridvoračka džamija“, *Preporod*, 1. februar 1990, str. 17

Početak ratnih dejtava, krajem ljeta 1991. godine, na području Dubrovnika i Konavla, Trebinje postaje baza Drugog korpusa JNA, odnosno Titogradskom korpusu i velikom broju rezervista s područja istočne Hercegovine. Tim područjem cirkulira veliki broj naoružanih ljudi koji počinju otvoreno pokazivati svoju netrpeljivost prema Bošnjacima i Hrvatima. Trebinje, Trebinjci i trebinjski vakufi su, naravno, bili na udaru. Incidenti su se redali jedan za drugim.

Veliki broj mladih ljudi, pa i cijelih porodica, spas od prisilne mobilizacije je našao u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Većina ih je cijeli rat provela u Sarajevu.

Džamija u Župi, koja se nalazi na granici između Bosne i Hercegovine i Crne Gore, bila je među prvim na udaru. U nekoliko navrata je s kamiona i tenkova kojim su prevoženi crnogorski rezervisti JNA pucano na ovu džamiju.

Prvi ozbiljan napad u gradu dešava se u noći, 22. oktobra 1991. Tada je bačena bomba na Osman-pašinu džamiju.¹⁷² Oštećena je fasada, tek obnovljena jedinstvena ornamentika na zidovima, popucala su stakla na prozorima, štokovi ulaznih vrata također su oštećeni. Počinilac ili počinioци nisu pronađeni. Krajem 1992. bačena je bomba na džamiju (mesdžid) u Lastvi i pucano je na muslimanske kuće u obližnjem naselju. U noći, s petka na subotu, 24. na 25. januar 1992. mitraljirana je džamija Osman-paše Resulbegovića. Tom prilikom su oštećeni prozori, fasada i plafon.¹⁷³ U ponedjeljak 27. januara delegacija Islamske zajednice i SDA posjetila je načelnika opštine Trebinje Božidara Vučurevića tražeći zaštitu života muslimana i vakufske imovine te kažnjavanje vinovnika brojnih napada. Samo nekoliko dana nakon te posjete, 31. januara, ponovo je izrafalana Osman-pašina džamija, samo sa druge strane.¹⁷⁴ Oko podneva su trojica rezervista iz klečećeg stava, na komandu, pucali na munar Osman-pašine džamije.

Krajem marta 1992, za vrijeme klanjanja podne-namaza, jedan rezervista je psujući tokom učenja ezana i prijeteći da će „poklati i pobiti sve balije i Turke“, došao do vrata Osman-pašine džamije i počeo nogama lupati u njih. Nekolicima građana Starog Grada ga je sustigla i nekako iznijela iz džamijskog dvorišta, pozvali su policiju, ali se on udaljio u nepoznatom pravcu. Imam i predsjednik Odbora IZ Trebinje, koji su bili jedini u džamiji na tom namazu,

¹⁷² N. Latić i A. Čato, "Bombe u džamiju", *Preporod*, 1. novembar 1991, str. 17.

¹⁷³ "Mitraljirana Osman-pašina džamija", *Glasnik SIZ*, 1992, str. 102.

¹⁷⁴ "Ponovo pucanje na Osman-pašinu džamiju" *Glasnik SIZ*, 1992, str. 102.

zaključili su da se opet trebaju obratiti nekom odgovornom. Ispred džamije ih je susreo dr. Ramiz Riđešić. Nakon što su ga upoznali sa situacijom, predložio je da odmah odu u komandu Korpusa koja se nalazila u Gorici, u novoizgrađenoj zgradi staračkog doma. Došli su pred komandu, ali im je rečeno da nema komandanta generala Strugara. Na hodniku ih je dočekaao jedan visoki oficir JNA, koji se predstavio kao „pukovnik Radović“ pomoćnik komandanta. Bez poziva u bilo kakvu kancelariju, na hodniku ih je pitao ko su, šta žele i zašto su došli? Kada su mu rekli razlog dolaska i da je to samo jedan događaj u nizu provokacija koje preživljavaju muslimani u Trebinju, on je odgovorio: „Pa znate, mi ne možemo kontrolisati sve pijane rezerviste, nemojte vi provocirati i izazivati.“

Krajem aprila 1992. nekoliko pripadnika neidentificirane srpske paravojne formacije obilazili su oko Careve džamije nastojeći otvoriti drvene kapke na prozorima i ubaciti bombu u džamiju. Prestrašeni stanovnici Starog Grada zatvorili su se u svoje kuće a neko je pozvao policiju. Nedugo iza toga oni su se udaljili uz prisustvo policije. Dan poslije, tokom džuma-namaza, nekoliko vojnika ušlo je u džamiju a jedan od njih je prijetio povlačeći prst ispod vrata, što je značilo klanje.

Značajan broj muslimana Trebinjaca tokom 1991. godine je mobiliziran i odveden na dubrovačko ratište. Nažalost, neki su tamo ubijeni ili su poginuli u borbi. Pojedini su poginuli i na Mostarskom ratištu.

Ipak, bilo je u to vrijeme i drukčijih, pozitivnih, primjera. Trebinjski glavni paroh Arsenije Ćorović, zvani Senko, bio je čovjek koji je u tim turbulentnim vremenima nastojao pozitivno djelovati i olakšavati gdje i koliko može. Nakon ranije navedenih nedjela, često je prvi osuđivao ta nedjela i davao podršku Islamskoj zajednici. Svakodnevno je posjećivao sklonište u Starom Gradu u kojem je bilo 75 građana, uglavnom muslimana, uz dvije katoličke i jednu pravoslavnu porodicu. On je sa svojom, uz nekoliko muslimanskih i jednom makedonskom familijom, bio u drugom skloništu. Ćorović je i tadašnjem trebinjskom imamu, Šefik-ef. Čavčiću, izvukao porodicu iz Trebinja na slobodnu teritoriju. Također je važno napomenuti da je mladi pripadnik VRS Srđan Aleksić zajedno sa svojim drugom B.K. došao do imama Čavčića. Izrazili su poštovanje i naveli kako žele da zajedno s čelnicima Islamske zajednice

obilaze bošnjačka sela i smiruju uplašeni narod.¹⁷⁵ Do navedenog nije došlo zbog pojačanih ratnih dejstava na području Trebinja.

Uništavanje vakufske imovine: Pregled uništenih vakufa po mjestima

Uništavanje vakufske imovine u Trebinju, za razliku od okolnih gradova, počinje početkom 1993. godine, uporedno s deportacijom bošnjačkog stanovništva iz ovog grada.¹⁷⁶ Procjenjuje se da je tada najmanje 4.000 Bošnjaka protjerano u roku od nekoliko dana.¹⁷⁷ U ostalim gradovima u istočnoj Hercegovini, džamije i vakufska imovina uništena je tokom 1992. Vladika Atanasije Jevtić, koji je i ustoličen u Trebinju u junu 1992. godine, negirao je zločine i rušenja počinjena na teritoriji pod kontrolom bosanskih Srba. Tokom posjete Sjedinjenim Američkim Državama u ljeto 1992. on je kazao da je “većina džamija ostala netaknuta, samo ponegde su mecima oštećene fasade. Muslimani u Trebinju i okolini žive sasvim mirno sa Srbima.”¹⁷⁸ A Vuk Drašković je u jednom obraćanju Jevtiću kazao: “Šampanjac se, čujem, točio i pevalo se i kolalo do zore, kad su Muslimani proterani iz Trebinja i kad su lagumirane tamošnje džamije.” Na pravoslavnom prazniku Sveti Sava 27. januara 1993. zapaljena je i uništena Careva džamija u Trebinju, što je bio i signal Bošnjacima da više nisu sigurni niti poželjni u svom gradu. Jedan Bošnjak, Kemal Bubić, je rekao: “U tom trenutku sve što sam imao, zapaljeno je (...) Nije moja porodica spaljena nego je moj temelj zapaljen. Ja sam bio uništen.”¹⁷⁹

175 Kao što je poznato, Srđan Aleksić je početkom 1993. preminuo nakon što je premlaćen od strane pripadnika VRS jer je štitio svog prijatelja Bošnjaka.

176 Ian Traynor, “Muslims flee fresh wave of ‘ethnic cleansing’”, *The Guardian*, 8.2.1993. <https://www.theguardian.com/world/1993/feb/08/warcrimes>

177 Chuck Sudetić, “Serbs Expel 4,000 From Bosnian Town”, *The New York Times*, 7.2.1993. <https://www.nytimes.com/1993/02/07/world/serbs-expel-4000-from-bosnian-town.html>

178 Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug Beograd, 2001, str. 115.

179 Andrés J. Riedlmayer, “From The Ashes: The Past And Future Of Bosnia’s Cultural Heritage”, u Maya Shatzmiller(ur.) *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in MultiEthnic States*, Montreal: McGillQueens University Press, 2002, pp. 98-135

1. CAREVA DŽAMIJA

Slika 1. Lokalizet porušene Careve džamije (Izvor: Hasan Eminović)

Careva ili Sultan Ahmedova džamija je sagrađena 1719. godine. Sagrađio ju je Osman-paša Resulbegović od kamena porušene džamije u Policama. Džamija u Policama je bila najstarija džamija na trebinjskom području. Careva džamija je trajala stoljećima, sve do januara 1993. kad su je minirali a njen kamen bacili na gradsku deponiju. Temelji džamije i munare su poravnati s asfaltom, ali su džamijske konture ostale vidljive.

2. OSMAN-PAŠINA DŽAMIJA

Osman-pašina džamija sagrađena je 1726. kao zadužbina Osmana-paše Resulbegovića. Munara joj je bila visoka 16 metara. Prvo je zapaljena a potom i minirana 27. januara 1993. godine. Preostali materijal je odvezen na razne deponije a nakon toga prostor je poravnat i korišten kao prostor za dva kontejnera za smeće i jedan kiosk. Rušenje centralne džamije je bio i glavna poruka preostalim muslimanima Trebinja da za njih od tog trenutka nema mjesta u

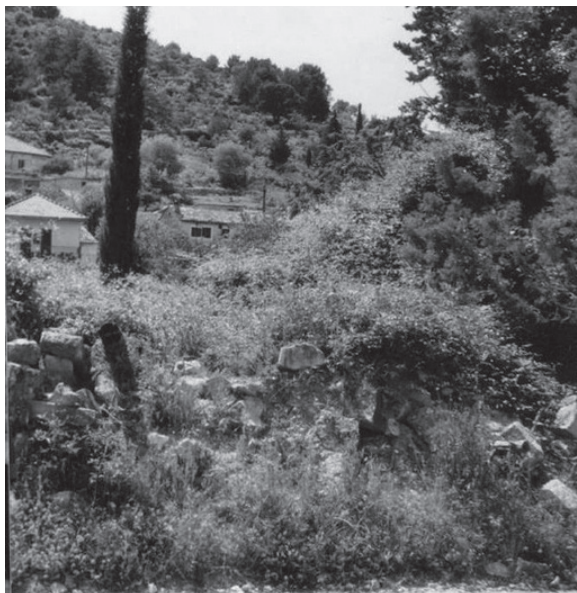
vlastitom gradu. Masovno su napustili svoje rodno ognjište ostavljajući sve što su stjecali generacijama.

Slika 2. Lokalitet Osman-pašine džamije (Izvor: Hasan Eminović)

3. DŽAMIJA U PRIDVORCIMA

Džamija u Pridvorcima sagrađena je 1804. Tokom svog postojanja više puta je oštećivana i popravljana. Minirana je i srušena je 1993. godine, kao i kupalja koja je bila uz nju.

Slika 3. Lokalitet džamije u Pridvorcima (Izvor: Hasan Eminović)

4. DŽAMIJA I MEKTEB U DŽIVARU

Slika 4. Lokalitet džamije u Dživaru (Izvor: Hasan Eminović)

Džamija u Dživaru (Donje Čičevo) je najstarija džamija na trebinjskom području, koja je dočekala početak posljednjeg rata. Sagrađili su je uglednici iz Herceg-Novog prije njegovog pada, Bešovići, Kurtagići i Busuladžići. Bilo je to prije 1680. godine. Ova džamija je poznata po tome što je imala najmanju munaru u Hercegovini, bila je visoka svega deset metara. Minirana i srušena je 1993. a mekteb i kupalja pored nje su zapaljeni.

5. DŽAMIJA U ZASADU

Džamija (mesdžid) u Zasadu je sagrađena 1867. godine, mekteb je sagrađen 1874. a gasulhana (kupalja) 1894. Džamija je zapaljena 1993. i, za razliku od ostalih džamija, nije minirana, jer se u neposrednoj blizini nalaze dvije srpske kuće, koje su mogle biti oštećene. Zapaljena džamija u Zasadu je nažalost godinama, do samog početka obnove, bila deponija na koju su neki ljudi odlagali smeće.

6. DŽAMIJA U MOSTAĆIMA

Slika 5. Srušena munara i ostaci džamije u Mostačićima.

Muslimani Mostaća su 1886. godine sagradili džamiju (mesdžid). Bila je pokrivena kamenom pločom. Godine 1972. dignuta je ploča i džamija je pokrivena crijepom. Džamija je minirana i srušena 1993. Srušeni su i mekteb i kupalja uz džamiju. Zanimljivo je da je munara prilikom miniranja pala čitava i tako je dočekala prve povratnike i obnovu.

7. DŽAMIJA NA SKOČIGRMU

Mesdžid u Skočigrmu izgrađen je 1820. godine. Predanje kaže kako je jedan ugledni domaćin iz ovog sela donio kamen ispred džamije u Župi, gdje su muslimani iz ovog sela išli na džumu, stavio ga nasred sela i rekao: „Eh, evo ovdje će biti naša džamija.“ I tako je i bilo. Mještani su u vrlo kratkom

Slika 6. Raščišćena ruševina džamije na Skočigrmu

roku izgradili objekat bez munare, koji je mogao zadovoljavati njihove vjerske potrebe. Mesdžid je tokom svoje historije više puta rušen i obnavljan. Posljednji put bio je obnovljen 1982. a miniran je i srušen 1993. godine. Kupalja nije bila izgrađena uz džamiju pa je ostala čitava.

8. DŽAMIJA U ŽUPI

Slika 7. Lokalitet džamije u Župi (Izvor: Hasan Eminović)

Prva džamija u Župi bila je izgrađena desetak metara niže od današnje. Pored džamije je bilo i turbe. Predanje kaže da je podignuta krajem 16. stoljeća. U višestoljetnoj prošlosti više puta je spaljivana i rušena. Prije posljednjeg rušenja 1993. godine, ovu džamiju su 1962. srušile ondašnje vlasti da bi izgradili željezničku prugu. Nakon toga džematlije su izgradile sebi džamiju desetak metara dalje od te lokacije. Pošto kupalja nije bila izgrađena uz džamiju, ostala je čitava.

9. DŽAMIJA U GRANČAREVU

Slika 8. Lokalitet džamije u Grančevu (Izvor: Hasan Eminović)

Mesdžid u Grančarevu je izgrađen prije 1820. Na prilazu s puta prema džamiji mještani su izgradili i kupalju. Mesdžid je miniran i srušen 1993. godine, kupalju nisu srušili jer je izgrađena dalje od džamije.

10. DŽAMIJA U LASTVI

Mesdžid u Lastvi je sagrađen 1816. godine, ali je više puta rušen i oštećivan, ali i popravljan. Tokom proteklog rata miniran je i srušen 1993. godine. I ovdašnja kupalja je izgrađena dalje od džamije tako da je ostala neoštećena.

Slika 9. Ostaci srušene džamije u Lastvi

Izazovi povratka i obnove

Po završetku agresije, Trebinje je postalo središte nacionalizma i antimuslimanskog raspoloženja. Kulminacija ovih islamofobičnih ispada su bili nasilni protesti i napadi 2001. godine prilikom polaganja kamen-temeljca za obnovu Osman-pašine džamije. Trebinje je inače, zbog opstrukcija povratku i netrpeljivosti prema drugima, bilo podloženo sankcijama od strane Visokog predstavnika OHR u BiH (tzv. Lautenberg sankcije). Jedna od većih opstrukcija, koja ni danas nije u cijelosti riješena, jeste pitanja obnove Begove kuće.¹⁸⁰

Slika 10. Neposredno pred početak fizičkih napada na Bošnjake, 2001. godine.

Kuća porodice Resulbegović poznatija kao Begova kuća, bila je opljačkana i spaljena najvjerojatnije 1993. Nakon agresije, samo nekoliko zidina svjedoči o njenom postojanju. Zemljište je 1996. godine općina Trebinje dala Eparhiji zahumsko-hercegovačkoj i primorskoj kao poklon. Sredinom 2002. na lokaciji Begove kuće počinje izgradnja sportskog terena. Nakon reakcije javnosti i trebinjske dijaspore, radovi su nakratko stali. Tokom 2006. godine Eparhija je vlasništvo nad zemljištem prebacila na Fondaciju „Centar za razvoj fizičke i duhovne kulture“ iz Trebinja, iza koje je neformalno stalala Eparhija. Na čelu ove fondacije nalazi se poznati srbijanski košarkaš Dejan Bodiroga.¹⁸¹ Inače,

180 Helen Walasek, „Domains of Restoration: Actors and Agendas in Post-conflict Bosnia and Herzegovina“ u *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*, Ashgate, 2015, str. 251.

181 Ibid. str. 252

Bodiroga je od 2002. na lokaciji Begove kuće organizirao košarkaški kamp za omladinu.

Situacija oko obnove Begove kuće je manje-više bila *status quo* sve do 2017. godine kada se počelo spekulirati da će početi njena obnova jer te godine nije održan Bodirogov kamp. U javnosti su se pojavile informacije da će se obnoviti Begova kuća a da je investitor nepoznat.¹⁸²

Slika 11. Lokacija Begove kuće.

Slika 12. Ostaci Begove kuće, na lijevoj strani je vidljiv košarkaški teren.

¹⁸² Božo Morić, "Nema više kampa? – Umjesto sportskih terena Dejana Bodiroge niču zgrade?", *Trebinjelive.info*, 31. 07. 2017., <https://trebinjelive.info/2017/07/31/nema-vise-kampa-umjesto-sportskih-terena-dejana-bodiroge-nicu-zgrade/>

ZAKLJUČAK

Na području općine Trebinje nije bilo neposrednih ratnih dejstava tako da su svi gore navedeni objekti uništeni kao rezultat strateškog planiranja s ciljem brisanja svakog traga prisustva muslimana odnosno islama na ovim prostorima. Svako uništavanje nekog objekta zahtjeva stručne kadrove te veliku količinu eksploziva, mašinerije itd. Iako nemamo tačne podatke može se pretpostaviti je da je sam čin rušenja, kao i u većini drugih gradova, počinjen u zajedničkom poduhvatu vojske i civilne zaštite. Otežavajuća okolnost je da su direktni počinioci bili lokalni stanovnici Trebinja a da su odobravanje i podsticanje imali od strane pojedinih crkvenih dužnosnika. Uništavanje džamija i vakufske imovine bio je jedan od sastavnih dijelova procesa čišćenja gradova u tzv. Srpskoj republici od muslimanskog fizičkog, vjerskog i kulturnog elementa. Projekat rekonstrukcije Begove kuće, kao jednog od najvažnijih simbola bošnjačko-muslimanske kulture u Hercegovini još uvijek nije pokrenut s mrtve tačke.

Slika 13. Deponija ostataka džamijskog kamena (Izvor: Hasan Eminović)

AHMED MEHMEDOVIĆ I MR. MEHO MANJGO

**VAKUFI NA PODRUČJU MEDŽLISA
ISLAMSKE ZAJEDNICE TREBINJE
NEKAD I SAD**

VAKUFI NA PODRUČJU MEDŽLISA ISLAMSKJE ZAJEDNICE TREBINJE NEKAD I SAD

Tokom svoje bogate historije Bosna i Hercegovina je imala veliki broj vakufa koji su nesebično vakufili svoju imovinu u općekorisne svrhe potpomažući na taj način vjerski, obrazovni, kulturni i ekonomski razvoj bosanskohercegovačkih muslimana. Također, mnogi gradovi u Bosni i Hercegovini svoj nastanak i razvoj duguju upravo instituciji vakufa. Jedan od takvih gradova je i Trebinje, u kojem su vakifi podizali vakufske objekte različitih namjena, a u kojima je bio koncentriran sav vjersko-prosvjetni, kulturni, pa i privredni život muslimana.

Upravo ovaj rad ima zadatak da se kroz fotografije prisjetimo trebinjskih vakufa - kako su oni nekada izgledali, a kako danas izgledaju. Naravno, zbog prisustva velikog broja vakufa i ograničenosti brojem stranica, bitno je naglasiti da smo u ovom radu uvrstili samo one vakufske objekte čije smo fotografije imali na raspolaganju. Zato se ograđujemo od dojma da se tu završava popis vakufskih objekata na ovom području. Naime, njihova lista je jako duga i samim tim nemoguće ih je sve prikazati u ovom radu. Također, kako su autori ovog Zbornika radova već iznijeli detaljne historijske informacije o vakufskim objektima na području ovog medžlisa, mi to ovdje nećemo raditi. Naš fokus su samo fotografije koje na sebi svojstven način zaokružuju priču o trebinjskim vakufima. Uglavnom smo prikazali fotografije koje se već decenijama čuvaju u fotoarhivu Gazi Husrev-begove biblioteke i njihov autor je Ahmed Mehmedović koji je, svojevremeno, obavljao dužnost imama na području Medžlisa Islamske zajednice Trebinje.

I Sultan Ahmedova (Careva) džamija

Sultan Ahmedova (Careva) džamija u Trebinju oko 1980 (lijevo).¹⁸³ Današnji izgled Sultan Ahmedove (Careve) džamije (desno).¹⁸⁴

II Džamija Osman-paše Resulbegovića

Džamija Osman-paše Resulbegovića, fotografisano oko 1980 (lijevo).¹⁸⁵ Današnji izgled Osman-pašine džamije (desno).¹⁸⁶

183 Fond fototeke (dalje Fototeka GHB), Gazi Husrev-begova biblioteka, novi fond, broj fotografije 6439.

184 Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

185 Fototeka GHB, stari fond, broj fotografije 1537a.

186 Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

Mihrab i minber Osman-pašine džamije, fotografisano oko 1980.¹⁸⁷

Imamski stan u Trebinju, fotografisano 1977.¹⁸⁸

187 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije mihraba 9442, broj fotografije minbera 9449.

188 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9296.

III Medresa Osman-paše Resulbegovića

Osman-pašina medresa, fotografisano 1986.¹⁸⁹

U nekadašnjoj Osman-pašinoj medresi danas su stanovi.¹⁹⁰

189 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 4143.

190 Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

IV Sahat-kula

Pored dviju džamija, mekteba i medrese, Osman-paša je u Trebinju sagradio i sahat-kulu. Sahat-kula je locirana u gradu i podignuta je početkom 18. stoljeća. Toranj kule se i danas nalazi u gradu, ali ona ne radi od 1917.¹⁹¹

V Zgrada mektebi-ibtidaije u Trebinju

Nekadašnji izgled mektebi-ibtidaije u Trebinju.¹⁹²

¹⁹¹ Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

¹⁹² Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9299.

Odbor IZ-e u Trebinju temeljito je adaptirao zgradu mekteba i danas se u njoj nalaze kancelarije medžlisa IZ-e Trebinje, dva imamska stana, biblioteka, muzej, bosanska soba i kafeterija.¹⁹³

VI Džemat Gorica

Mektebska zgrada u Gorici sagrađena je prije 1913. Ova zgrada služila je i za mesdžid u kojem se uz ramazan klanjalo. Na tereviju su dolazili i muslimani iz

¹⁹³ Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

Arslanagića Mosta i drugih susjednih zaselaka. Mekteb je nacionaliziran 1963. i danas je u vlasništvu preduzeća Travunija.¹⁹⁴

VII Dživar trebinjski

Džamija u Donjem Čičevu, fotografisano oko 1980 (lijevo).¹⁹⁵ Današnji izgled džamije u Donjem Čičevu (desno).¹⁹⁶

Mekteb u Donjem Čičevu, fotografisano oko 1980.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9346.

¹⁹⁵ Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9405.

¹⁹⁶ Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

¹⁹⁷ Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9340.

Kameni alem sa džamije u Donjem Čičevu. Na krovu Dživar-džamije nalazio se kameni alem, vjerovatno jedinstven u našim krajevima. Skinut je s krova kada je džamija pokrivena crijepom i danas se nalazi u haremu Dživar-džamije.¹⁹⁸

Džamijska čatrnja kod džamije u Donjem Čičevu. Vakif Hasan-aga Omeragić sagradio je 1939. čatrnju i u nju doveo vodu olukom s krova mektebske zgrade.¹⁹⁹

Bajraktarska ploča u mezarju Dživar-džamije, jedinstven primjer u Bosni i Hercegovini.²⁰⁰

198 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 6080.

199 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 6442.

200 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 6093.

VIII Pridvorci

Džamija u Pridvorcima, fotografisano oko 1977 (lijevo).²⁰¹ Današnji izgled džamije u Pridvorcima (desno).²⁰²

IX Zasad

Džamija u Zasadu, fotografisano oko 1980.²⁰³

201 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9315.

202 Fotografija preuzeta sa Kalendara Medžlisa Islamske zajednice Trebinje za 2017. godinu.

203 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9344.

Današnji izgled džamije u Zasadu.²⁰⁴

X Mostaći

Mesdžid u Mostaćima, fotografisano oko 1978.²⁰⁵

204 Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

205 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9307.

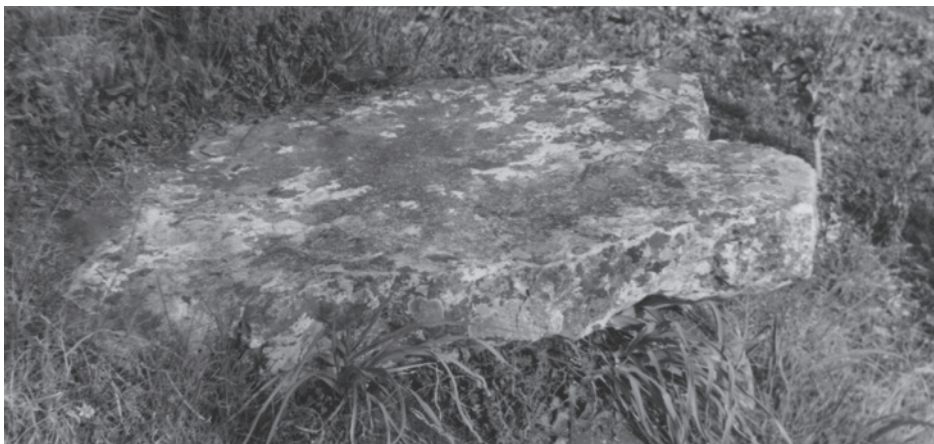
Današnji izgled džamije u Mostaćima.²⁰⁶

Mekteb u Mostaćima - porušen tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Obnovljen je i sada se u njemu nalazi gasulhana.²⁰⁷

²⁰⁶ Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

²⁰⁷ Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9327.

Fetahagića namaztaš – kamena ploča u obliku postekije, s gornje strane je malo obrađena i zašiljenim dijelom okrenuta prema Kibli.²⁰⁸

XI Gornji Turani

Ruševine džamije, mekteba i imamskog stana u Gornjim Turanima.

208 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9318.

Džamija, mekteb i imamski stan srušeni su tokom Drugog svjetskog rata, kada su spaljene sve muslimanske kuće i dijelom uništeni čak i voćnjaci i vinogradi na njihovim imanjima.²⁰⁹

XII Kotezi

Ruševine džamije Muje Kotezlije iz Drugog svjetskog rata.²¹⁰

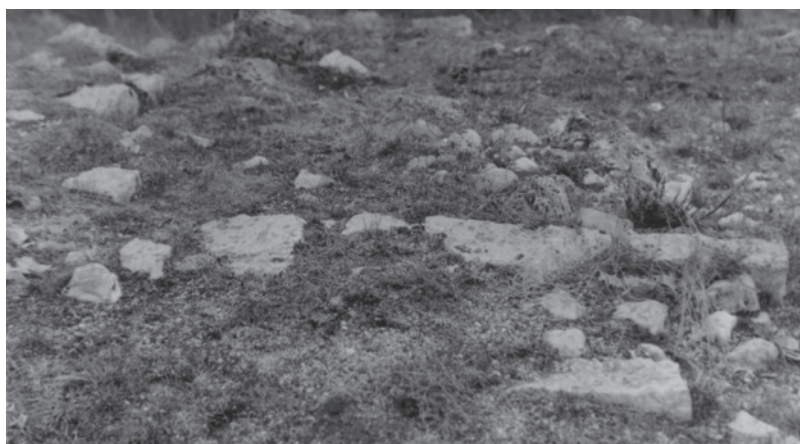
209 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9343.

210 Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

XIII Župa

Džamija u Župi oko 1977.²¹¹ Današnji izgled džamije u Župi (otvorena 2010)²¹²

Ostaci turbeta pored džamije u Župi.²¹³

²¹¹ Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9375.

²¹² Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

²¹³ Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9838.

XIV Džamija u Klobuku

Ruševine džamije u Klobuku, posljednji put porušena od strane Austro-Ugarske 1878. godine, nije obnovljena.

XV Grančarevo

Mesdžid u Grančarevu.²¹⁴

²¹⁴ Fotoarhiva Ahmeda Mehmedovića.

Današnji izgled mesdžida u Grančarevu (svečano otvoren 2010)²¹⁵

XVI Lastva

Džamija u Lastvi, fotografisano 1977.²¹⁶

²¹⁵ Fotografija preuzeta s Kalendara Medžlisa Islamske zajednice Trebinje za 2017. godinu.

²¹⁶ Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9309.

Džamija "Adamir Jerković" u Lastvi. Džamija je obnovljena i svečano otvorena 2010. godine, a njezin vakif Adamir Jerković uplatio je sav novac na njezinu obnovu.²¹⁷

Mekteb i imamski stan u Lastvi.²¹⁸

217 Fotografija preuzeta s Kalendara Medžlisa Islamske zajednice Trebinje za 2017. godinu.

218 Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9463.

XVII Skočigrm

Džamija u Skočigrmu, fotografisano oko 1980.²¹⁹

Današnji izgled džamije u Skočigrmu.²²⁰

²¹⁹ Fototeka GHB, novi fond, broj fotografije 9400.

²²⁰ Fotografija preuzeta s Kalendara Medžlisa Islamske zajednice Trebinje za 2017. godinu.

MR. SALEM DEDOVIĆ

**REVITALIZACIJA VAKUFA NA PODRUČJU
MUFTIJSTVA MOSTARSKOG**

REVITALIZACIJA VAKUFA NA PODRUČJU MUFTIJSTVA MOSTARSKOG

Uvod

Muftijstvo mostarsko teritorijalno je naše najveće muftijstvo i vrlo je razučeno. U današnjem teritorijalnom ustroju države Bosne i Hercegovine nalazi se u okvirima tri kantona u Federaciji BiH - Hercegovačko-neretvanskom, Zapadnohercegovačkom i Livanjskom kantonu. Pokriva kompletno područje istočne Hercegovine u manjem bh. entitetu. Područje muftijstva je i bez ovog novog ustavnog uređenja države Bosne i Hercegovine uspostavljenog Dejtonskim mirovnim sporazumom, dosta razučeno, nepovezano i rascjepkano, s brojnim izazovima koji prate manje sredine, posebno na planu brojnosti muslimanske populacije i broja muslimanskih domaćinstava u njegovim džematima. Sjeverna granica Muftijstva je na obroncima planine Bjelašnice i sela Lukomir, a južna u Neumu, lučkom gradu, zapadne granice muftijstva su u Glamoču jednoj od najvećih općina u državi u jugozapadnom dijelu BiH, a najsjevernije istočne granice na padinama su planine Zelengore i samom izvoru rijeke Neretve. Najjužnije istočne granice su u trebinjskim džematima, na granici s Crnom Gorom i Hrvatskom, Nikšćem, Herceg-Novim i Dubrovnikom.

Značaj Trebinja kao regionalnog centra

Imajući u vidu da se jedan od sadržaja manifestacije *Dani vakufa u Bosni i Hercegovini* održava u Trebinju, gradu koji ima svoju historiju, kulturu i bogato vakufsko nasljeđe, te da je njegov značaj kao regionalnog centra

za Muftijstvo od posebne važnosti, u ovom radu navest ćemo neke informacije, važne u sadašnjem kontekstu i perspektivama za budućnost.

Imajući u vidu da je Trebinje kroz svoju historiju bio važan grad na razmeđu te most koji je povezivao ljude, kulture i svjetove, a u isto vrijeme kao multivjerski i multikulturni centar baštinilo i apsorбирало u svoj identitet sve oblike različitosti koje su u pitomom ambijentu Mediterana nalazile sposobnosti da se udružuju, povezuju i saraduju, i današnja njegova pozicija je takva, ne može biti drukčija. Svi oni koji su pokušavali od ovoga otvorenog pitomog grada, s mirisom i karakteristikama Mediterana, graditi isključivu zatvorenu i netolerantnu sredinu, vjerujemo da su se povukli nemoćni u svom naumu da promijene suštinu ovoga grada, a u isto vrijeme nemoćni pred realnošću života i temeljnih potreba njegovih stanovnika da žive, saraduju i otvaraju se prema drugima.

Trebinje je na takvoj raskrznici puteva da prirodno i nužno mora biti otvoreno na sve četiri strane svijeta, i prema Dubrovniku, i prema Herceg-Novom, i prema ostatku Hercegovine čiji je Mostar centar, a onda dalje i prema Sarajevu, glavnom gradu države, a uz to uzimajući u obzir i nove geopolitičke realnosti: granicu Evropske unije, susjedne države kao članice NATO alijanse i jedini mogući put procesa integracije naše zemlje u te iste evropske i internacionalne forume.

Projekat obnove trebinjskih džamija

Obnova u agresiji porušenih trebinjskih džamija, mesdžida i drugih pratećih vakufskih objekata, objedinila je Bošnjake tog kraja, raseljene širom svijeta i tako sačuvala njihovu vezu sa zavičajem. Na ovom projektu očitovale su se vjera, ljubav i volja jednog naroda, odlučnog da svoje raskošno vjersko-kulturno naslijeđe, do temelja porušeno, obnovi da bi ostalo trajnim simbolom i putokazom naših čvrstih korijena na ovome prostoru.

I koliko god je na tom putu bilo otpora i prepreka, savladale su ih čiste emocije vjere, odlučnosti u djelima i iskazanom patriotizmu - što će ostati kao trajno vrijedno svjedočanstvo ljubavi i vjernosti rodnom kraju te prepoznatljivim simbolima islamske kulture.

Begova kuća – simbol Trebinja

Govor o Trebinju bez spomena njegovog prepoznatljivog i reprezentativnog simbola bošnjačke kulture u ovome gradu, Resulbegovića ili Begove kuće, bio bi nepotpun i manjkav. Iako nije riječ o vakufskom objektu, jeste riječ o građevini koja ima historijski, kulturni i duhovni značaj za trebinjske Bošnjake, jer se u njenom imenu i raskošnom graditeljskom izrazu ogledao nacionalni i vjerski duh našeg naroda. Smetala je rušiteljima i sravnjena sa zemljom 1993. Ona bi trebala tako biti i obnovljena. Njenom obnovom zacjelila bi naša velika, još uvijek otvorena rana a put razumijevanja, dijaloga i saradnje između Srba i Bošnjaka, te Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i Srpske pravoslavne crkve u ovom gradu i regiji, otvorio bi novu, epohalnu stranicu. To bi bilo moguće ukoliko bude dovoljno volje, iskrenosti i spremnosti.

Imajući u vidu činjenicu da je kompleks Begove kuće u Trebinju u stvarnom smislu i značenju predstavljao i simbol zajedničkog života u ovom historijskom gradu, neminovno bi njegova obnova upotpunila taj sada nedostajući aspekt za život u sadašnjosti i nadu za izvjesniju budućnost ovdje.

Razaranje i uzurpacije vakufskih dobara

Tema vakufa uvijek je na ovim našim prostorima tijesno povezana s društveno-političkim sistemom. Osmanska uprava poticala je i afirmirala vakuf i vakufske inicijative, dok je u svim potonjim sistemima vakuf bio na meti svih mogućih oblika njegove uzurpacije i otimačine.

Baviti se vakufima na prostoru Muftijstva mostarskog, a ne naglasiti bar u osnovnim naznakama razaranja i uzurpacije koje su nad njima počinjene u 20. stoljeću, nepotpuno je, jer tek time ćemo dobiti cjelovitiju sliku i uvid u obim tog razaranja i devastacije. Stradanje vakufa pokazuje pravi odnos tadašnjih društvenih uređenja prema muslimanima i njihovim vjerskim objektima. Prvobitno su džamije, mesdžidi i medrese zatvarani, a kako je i to bilo malo, potpuno su rušeni, da bi posljednji „dodir“ vlasti bila gradnja neke druge građevine na mjestu gdje je dotada bila džamija. Poznato je da su džamije i mesdžidi bili centralne građevine u džematima, zauzimale najljepša i najpogodnija mjesta za život stanovnika naselja pa su zbog toga, nakon njihovog rušenja na tim lokalitetima podizane škole, zadružni domovi, parkovi, trgovine i slično tome. Džamija u Uboskom kod Ljubinja pretvorena je u školu, mekteb i imamski stan u Nevesinju pretvoreni su u gimnaziju, mekteb u Gorici kod

Trebinja u prodavnicu, Kizlaragina - Gradska džamija u Ljubinju u zadružni dom, Hadži Ibrahim Čevrin mesdžid u Mostaru u park. Kamen se uzimao za gradnju drugih objekata pa tako imamo primjer ugradnje kamenih blokova Pekušića džamije na Vakufu u Nevesinju za potrebe bolnice u Nevesinju, a kameni blokovi Husein-hodžine džamije samljeveni su i razasuti po Glavnoj ulici u Mostaru. Medrese su pretvarane u stambene objekte ili su rušene i na njihovom mjestu građeni su stambeni objekti.

Na području Muftijstva mostarskog u periodu do Drugog svjetskog rata porušen je 31 vjerski objekat - 14 u Mostaru, dva u Stocu, tri Ljubinju, tri u Gacku, sedam u Trebinju i dva u Ljubuškom. U periodu poslije Drugog svjetskog rata na području Muftijstva porušeno je 36 vjerskih objekata, od toga se na Mostar odnosi 12 (devet džamija i tri mesdžida), Stolac četiri, Ljubinje dvije, Nevesinje dvije, Bileća šest, Gacko pet i Trebinje pet.

Neke od tih džamija su istrajavanjem i požrtvovanošću džematlija, u periodu do agresije na Bosnu i Hercegovinu, ponovo obnovljene i u njima se odvijao vjerski život muslimana ovog kraja. Period agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995, treći je, najveći i najstrašniji, period rušenja vakufskih objekata. U njemu su sublimirani i iskazani svi rušiteljski porivi prethodna dva rata i međuratnih perioda. Vjersko-sakralno i kulturno-historijsko naslijeđe Bošnjaka bilo je planski uništavano da bi Bošnjaci ostali bez svog historijskog i kulturnog identiteta, a da bi drugi ostvarili svoje ciljeve etnički čistih prostora bez tragova i simbola islamske kulture.

Na području Muftijstva mostarskog u tri i po godine otvorene agresije oštećeno je i porušeno 88 vjerskih objekata. Neki od njih po drugi, a neki čak i treći put u 20. stoljeću, poput džamije u Pridvorici na području Medžlisa IZ Gacko.

Na području Muftijstva bilježimo i takve primjere da su neke od njih čak i nakon ponovne izgradnje rušene i oštećivane - kao što je to bio slučaj s džamijom u Fazlagića Kuli i gatačkom Ključu.²²¹

221 Zbornik radova Dani mevluda i zikra 2017., Ur. Ilham Puce Muftijstvo mostarsko Hasan Eminović, *Izlaganje na tribini povodom Dana džemata i džamija u Stocu*, Muftijstvo mostarsko, Mostar, 2018, str. 145-148.

Revitalizacija vakufa na području Muftijstva mostarskog

Kada je riječ o ponovnoj izgradnji i revitalizaciji vakufa na ovim prostorima, popravljani su skoro svi porušeni objekti, napravljeni sasvim novi, pritom vodeći računa da stari izvorni objekti, kao i novoizgrađeni, služe muslimanima u ovom vremenu i prema današnjoj potrebi.

Valja istaći da su prilikom obnove sačuvane originalne historijske graditeljske karakteristike tih građevina, što ističemo kao posebnu vrijednost prilikom obnove džamija na području Muftijstva mostarskog.

Posebno se u ovom dijelu aktivnosti, kada govorimo o revitalizaciji vakufskih objekata poslovne naravi, izgradnje potpuno novih i prenamjene starih objekata, ističe Medžlis Mostar.

Spletom historijskih i društveno-političkih prilika, u Mostaru je sredinom devedesetih godina 20. stoljeća pokrenut jedan novi proces odnosa sistema vlasti prema vakufima. Tim procesom Mostar se ubraja u red rijetkih sredina u Bosni i Hercegovini koje su u značajnoj mjeri izvršile povrat oduzete imovine njenom izvornom vlasniku - Islamskoj zajednici.

U tom periodu donesene su dvije ključne odluke kojima se rješava ovo pitanje – to su *Odluka o prenošenju nekretnina na upravljanje i korištenje Odboru Islamske zajednice Mostar, broj: 01-121/95*, od 31. januara 1995. i *Odluka o izmjeni i dopuni Odluke o prenošenju nekretnina na upravljanje i korištenje Odboru Islamske zajednice Mostar, broj: 01-39/97*, koju je donijelo Predsjedništvo Skupštine Općine Mostar na sjednici održanoj 10. januara 1997. Odlukom iz 1995. Islamskoj zajednici se na korištenje vraćaju 83 potpune nekretnine i 23 nepotpune nekretnine.

Zahvaljujući Odluci iz 1995. godine, Islamska zajednica je ušla u posjed 6.052 m² površine koji se odnosi na poslovne prostorije, 6.190,8 m² površine koja je neizgrađeno građevinsko zemljište i 952 m² površine lokaliteta haremā. Odlukom o izmjeni i dopuni Odluke o prenošenju nekretnina na upravljanje i korištenje Odboru Islamske zajednice Mostar iz januara 1997, Islamska zajednica je, u odnosu na prethodnu Odluku iz 1995, ušla u posjed još 17.205 m² površina koje se vode kao haremi, 1.548 m² površine koje se vode kao građevinsko zemljište i 580 m² površine koja se vodi kao vakufski objekti.

Svi nacionalizirani vakufski poslovni prostori, koji su vraćeni spomenutim odlukama, bili su razrušeni i devastirani usljed ratnih dejstava.

Sasvim je razložno pitanje kakva bi bila njihova sudbina da nije bilo tih (ne)povoljnih ratnih okolnosti i razrušenog i devastiranog statusa u kojem su bili u vrijeme donošenja odluka o povratu.²²²

Zahvaljujući činjenici da je Stari most kao simbol Mostara bio u fokusu svjetske pažnje u periodu nakon okončanja rata i da je privlačio pažnju brojnih država, dobronamjernika i prijatelja, Islamska zajednica je u toj staroj jezgri grada, uz različite poslovno-ugovorne aranžmane, uspjela obnoviti i u funkciju staviti značajan broj vakufskih dućana i drugih objekata.

U periodu od 1995. do 2013. godine u gradskim džematima obnovljeno je ili pak nanovo izgrađeno osamnaest džamija i dva mesdžida²²³ a u prigradskim džematima 44 džamije i mesdžida. Sredstvima Visokog saudijskog komiteta 1997. godine obnovljena je za potrebe rada Karadoz-begove medrese zgrada nekadašnjeg Ćevjan-Ćehajinog mekteba kod Starog mosta.

Islamska zajednica je vakufske poslovne objekte u prvoj fazi obnavljala sredstvima zainteresiranih ulagača, i to po principu dugoročnog zakupa – dugoročnog korištenja tih objekata od strane investitora po osnovu uloženi sredstava u obnovu, a u drugoj fazi – nakon stabilizacije vlastitih ekonomskih prilika, sredstvima od vakufskih zakupnina ulagala u obnovu drugih objekata. Odgovornim pristupom u radu te planskom strategijom obnove i razvoja, vakufska imovina je u poratnom vremenu sukcesivno obnavljana i stavljana u funkciju.²²⁴ Valja istaći da je svijest o potrebama današnjeg čovjeka muslimana i sagledavanje društvenog konteksta u kojem žive muslimani Mostara inspiriralo rukovodne ljude u Islamskoj zajednici da pokrenu projekte izgradnje novih i vrijednih vakufskih objekata. To se ogleda u realizaciji sljedećih projekata: Studentskog hotela Mostar, čijom izgradnjom je riješen problem adekvatnog smještaja za brojne studente iz cijele Bosne i Hercegovine, hotela Kapetanovina koji je među reprezentativnijim hotelskim smještajima u

222 Salem Dedović, *Vakufi u Mostaru od 1931.do 2013.*, Neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, 9.3.2016, str. 101-102.

223 Dvije džamije iz novijeg poratnog vremena, od 1995, su džamija „Bosanski mudžahidi“ u Sjevernom logoru i džamija „Egipatskog Crvenog polumjeseca“. Nezir-agina i Tere Jahjina, koje su porušene u vremenu komunističke vlasti, su također obnovljene, a privedena je kraju i obnova najstarije mostarske džamije Sinan-pašine koja je imala istu sudbinu, porušena je 1949. godine.

224 Salem Dedović, *Vakufi u Mostaru od 1931.do 2013.*, Neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, 9.3.2016, str. 73.

gradu, poslovno-trgovačkog centra *Bazar* na Tepi, u Starom Gradu, sa 23 dućana²²⁵ te prenamjenom kompleksa Aršinovića mekteba u Dječiji vrtić *Zemzem*.

Svi ovi projekti mogu poslužiti kao ogledan primjer sasvim novog i ukorak s vremenom poduzetog plana u jačanju i razvijanja instituta vakufa.

Rehabilitacija graditeljske cjeline Blagajske tekije koja je obuhvatala, osim same tekije, i musafirhanu s kahve-odžakom, aščinicom i pekarom, bio je zahtjevan projekat, trajao je više od jedne decenije. Od izrade prvog Idejnog rješenja za obnovu pratećih objekata Blagajske tekije 2003. godine, preko naučnog skupa 2007. godine, koji je imao za cilj da dokaže postojanje jedne takve cjeline jer dokumenti, na koje se pozivala državna administracija, sve navedene prostorije smještali su u prostor današnje tekije, pa preko propisanih arheoloških iskopavanja 2007. i 2008. godine i konačno izdatih odobrenja za gradnju i početka gradnje 2011, proteklo je više od osam godina. Nakon dokazivanja postojanja navedenih prostorija uz Blagajsku tekiju te dobijenih dozvola od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika i nadležnog Ministarstva prostornog uređenja 2010. godine, krenulo se u obnovu kompleksa koji je 2012. godine završen i svečano otvoren.²²⁶ Danas je taj objekat spoj kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, turističkog i duhovnog značaja.

Nasuprot ovim pozitivnim primjerima iz mostarskog medžlisa stoji dugogodišnja neuspješna pravna borba za uvođenje u posjed Lakišića vakufa i izgradnje Islamskog centra na ovome lokalitetu. To je generacijski projekat koji svojim lokalitetom u centru grada Mostara predstavlja i nacionalno bošnjačko pitanje, jer bi izgradnja Islamskog centra izmjenila zamišljenu sliku grada i promijenila „ratom ucrtane“ granice u Mostaru.

Značajni rezultati i postignuća u revitalizaciji vakufa ostvareni su i na području Medžlisa Islamske zajednice Livno, gdje su osim obnove i dogradnje džamija i mekteba, popravljeni stari i izgrađeni novi ili za potrebe vakufa kupljeni poslovni objekti i stanovi u Sarajevu a koji donose značajnu materijalnu korist za održivost ovog medžlisa. Posebno treba istaći potpuno novi projekat izgradnje kompleksa džamije Ćurčinice s pratećim višefunkcionalnim

225 Bazar je zajednički projekat Medžlisa IZ Mostar i vakufa iz Kraljevine Saudijske Arabije, Abdullaha Saleha Al-Othaima, uz svesrdnu podršku Vakufske direkcije u iznalaženju vakufa - donatora za ovaj projekat.

226 Projekat izgradnje svih objekata u sklopu Blagajske tekije, te restauraciju same zgrade tekije, izvela je turistička agencija Fidan po sporazumu potpisanom s Muftijstvom mostarskim, Medžlisom IZ Mostar i Vakufskom direkcijom.

objektima, koji su u funkciji vjerskog, obrazovnog i kulturnog života Islamske zajednice u tom kraju.

Muslimani Glamoča su, osim uspješno pokrenutog projekta ponovne izgradnje Malkoč-begove džamije, u centralnoj gradskoj sredini krenuli u izgradnju poslovno-edukativnog centra Medžlisa u kojem će biti smješteni prostori za različite namjene - od stambenog, poslovnog, kulturnog i obrazovnog do sportskog i rekreativnog sadržaja, što će sigurno pomoći ekonomsko jačanje vakufa a samim tim i Islamske zajednice i muslimana na tim prostorima.

U centru Stoca, pored obnovljene Sultan-Selimove džamije, obnovljena je i reprezentativna vakufska zgrada Husein-paše Šarića, han ili musafirhana sa sadržajnijim projektom i planom upotrebe. Ova zgrada ima pored stvarne i simboličku vrijednost, jer u centru Stoca svjedoči o bošnjačkom islamskom graditeljskom duhu i kulturi života u gradu koji je doživio stravični urbid.

Želimo istaći pozitivan primjer lokalne vlasti u Ljubuškom koja je Islamskoj zajednici vratila nacionalizirani vakufski objekat nekadašnje kiraethane a koji je temeljito obnovljen u arhitektonskom duhu naše kulture i stavljen u savremenu polivalentnu funkciju.

Nažalost, lokalna vlast u Čapljini ne pokazuje takvu volju kada je riječ o izvorno sačuvanom i kulturno-historijski važnom objektu Šišman Ibrahim-pašine medrese.²²⁷ Vrijedi istaći i kvalitetan projekat investicije Medžlisa IZ Gacko u kupovinu jednog stambenog objekta na Ivanjici, koja se nalazi u sastavu općine Ravno, a kroz što su se prepoznale mogućnosti turističkog potencijala na tom sve interesantnijem lokalitetu za ulaganje u turizam. Izgradnja velikih gradskih džamija u Konjicu²²⁸ i Jablanici predstavlja značajan poduhvat tamošnjih muslimana predvođenih Islamskom zajednicom a realiziran je i uz podršku šire društvene zajednice.

²²⁷ Zgrada je nacionalizirana, potom je u nacionalizaciji bila dio stečajne imovine turističko-ugostiteljskog preduzeća koje je njome upravljalo, da bi se tužbom Islamske zajednice ona izuzela iz te nečasne privatizacije, ali ne i došlo do pravednog ishoda da se vrati na korištenje i upravljanje Medžlisu IZ Čapljina do donošenja zakona o restituciji.

²²⁸ Gradska džamija u Konjicu je uz finansijsku podršku muslimana Konjica, privrednih subjekata i lokalne zajednice tokom gradnje imala i značajnu podršku donatora iz Kuvajta i Katara što je također osigurano putem Vakufske direkcije.

Zaključak

Vakuf je ponovnom izgradnjom porušenog, revitalizacijom i prenamjenom pojedinih objekata dobio i zadržao svoj smisao općekorisnog instituta koji pomaže održavanje i razvoj vjerskog, obrazovnog, kulturnog, privrednog, socijalnog i drugih aspekata života u zajednici i društvu - kako je to bilo stoljećima.

Vakuf je imovina zavještana da pomaže misiju vjere, njeno čuvanje i uzdizanje. S vakufima Islamska zajednica ima svoj siguran i čvrst oslonac da slobodno realizira misiju vjere i moralnog poslanja među ljudima. To je s vakufima kao vlastitim resursom moguće. Tome svjedoče primjeri i prošlih, i sadašnjih vremena. Zato trebamo biti svjesni vrijednosti vakufa, koje su neprocjenjive i blagodarne te istrajno raditi na njihovom očuvanju, razvoju i unapređenju. To primarno znači da se vakuf kao institut u našem zakonodavstvu prepozna i zaštiti da se ne bi više nikada vratila teška vremena otimačine i uzurpacije vakufa po raznim osnovama od strane državno-pravnih sistema i fizičkih lica. To je način da se vakuf sačuva od nekih novih nasrtaja i propadanja te da mi, današnji muslimani, slijedimo primjer naših prethodnika pa ostavimo trag u ovom vremenu a emanet čuvanja vakufa prenesemo budućim naraštajima. Vjera nas duži da taj emanet prenesemo i predamo što bolje i što potpunije.²²⁹ Islamska zajednica i njeni članovi na području Muftijstva mostarskog su, uz pomoć i podršku prijatelja iz zemlje i inostranstva, uradili veliki posao na polju obnove različitih vrsta vakufskih objekata te unaprijedili i u korisnu narav stavili brojne vakufe koji su i danas, kao i u prošlosti, u višekorisnoj funkciji održavanja vjerskoprosvjernog i kulturnog života u našim medžlisima.

²²⁹ Autorska hutba mostarskog muftije Salem-ef. Dedovića, pripremljena u povodu godišnje manifestacije *Dani vakufa u BiH*, a koja je pročitana u svim džematima na području Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 20. aprila 2018.

HFZ. SADIK FAZLAGIĆ

**STANJE I PERSPEKTIVE
VAKUFSKE IMOVINE U TREBINJU**

STANJE I PERSPEKTIVE VAKUFSKE IMOVINE U TREBINJU

Vakuf, kao jedna od bitnijih institucija islamskog prava, označava neko dobro koje jedna osoba svojevolumno daje iz svoje imovine a u svrhu općeg dobra kojim će se koristiti ljudi sve dok ta vrsta vakufa traje.

Vakuf nije naređen niti propisan Kur'anom, ali 92. ajet sure Ali 'Imran može nam poslužiti da u njemu vidimo osnove vakufa i samog uvakufjenja. U tom ajetu se kaže:

Nećete postići dobročinstvo sve dok ne udijelite dio onoga što vam je najdraže, a što god vi udijelite, Allah će zasigurno to znati.

Međutim, na sam vakuf nas podstiče Muhammed, s.a.v.s., u svojim hadisima. Jedan od najpoznatijih i najviše citiranih hadisa jeste onaj kojeg prenose Buharija i Muslim:

„Poslije smrti čovjeka svi njegovi tragovi na ovome svijetu nestaju, osim u tri slučaja: ako ostavi trajno dobro (sadaku), znanje kojim će se drugi koristiti i dobro odgojeno dijete koje će za njega dove učiti.“

U islamskoj literaturi se navodi da je prvi vakuf među ashabima bio onaj drugog halife Omera ibn el-Hataba. On je Poslaniku, s.a.v.s., rekao:

„O Allahov Poslaniče, ja imam jednu bašču s palmama koju puno volim i želim je dati kao trajno dobro.“

Odgovor koji je tada dobio od Allahovog Poslanika, s.a.v.s., ukazuje na važnost vakufa i njegovu vrijednost za opće dobro:

„Uvakufi stvar tako da se ona ne može ni prodati, ni darovati, ni naslijediti, a njeni prihodi da se upotrebljavaju kao opće dobro.“

Rukovodeći se ovim kur'ansko-hadiskim principima, naši dobri prethodnici su jedan dio svoje imovine poklanjali u vakuf i tako dali na korištenje budućim generacijama. Neke od tih vakufa mi i dan danas koristimo i svjedočimo.

Kada govorimo o vakufu, treba reći da je grad Trebinje bio jedan od najbogatijih gradova po pitanju ove vrste islamske institucije. Dobar dio te imovine je, prolazeći kroz velika i teška iskušenja, različite sisteme i ratna dešavanja uništen, otuđen ili uzurpiran. Neki od tih vakufa ni do danas nisu vraćeni u posjed Islamske zajednice.

Trenutno se u medžlisi Islamske zajednice Trebinje radi na prikupljanju i arhiviranju dokumentacije vakufske imovine. Međutim, tome treba dati jedan malo ozbiljniji pristup i ono što je potrebno uraditi jeste da se pored arhiva vakufske imovine uradi i njena identifikacija. U tom pogledu medžlis Islamske zajednice Trebinje i Vakufska direkcija su počeli s radom - nadati se je da će u skorijem roku doći i do njene realizacije.

Trenutno stanje

Kada govorimo o trenutnom stanju vakufske imovine u Medžlisi Islamske zajednice Trebinje, treba reći da je dobar dio te imovine u proteklom ratu uništen, devastiran ili do temelja uništen. S prestankom rata, krenula je i realizacija obnove vakufske imovine. Tako je od 2001. godine obnovljeno deset porušenih džamija. Sve te džamije su u funkciji, neke su aktivne tokom čitave godine, dok se u nekim aktivnosti obavljaju samo povremeno ili u mjesecu ramazanu. Sve džamije su u nadležnosti Medžlisa Islamske zajednice Trebinje a ovdje će biti prikazane prema redosljedu obnavljanja u poslijeratnom periodu:

Osman-pašina džamija

Osman-pašina džamija nalazi se u samom centru Starog Grada i centralna je džamija medžlisa IZ Trebinje. Džamija je zadužbina Osman-paše Resulbegovića, koju je on, na svoje ime, sagradio 1726. U prošlosti je više puta popravljena a zadnji put je temeljito popravljena 1912. Porušena je u ratu 1993. godine. Ponajviše sredstvima Trebinjaca je obnovljena. Svečano je otvorena 10. jula 2005. kao prva obnovljena džamija u Trebinju u poslijeratnom periodu. Ovo je jedina džamija u Trebinju koja je otvorena za turiste tokom turističke sezone. U Osman-pašinoj džamiji obavljaju se džume i pet dnevnih namaza kao i teravih-namaz tokom mjeseca ramazana.

Džamija u Mostaćima

Džamiju u Mostaćima prvobitno su sagradili sami mještani 1866. godine. Uz nju je u isto vrijeme izgrađen mekteb a 1970. i gasulhana. Mještani Mostaća su na ovoj džamiji sagradili i munaru, jedinstvenu po svom izgledu. Džamija je, kao i svi njeni prateći objekti, porušena u proteklom ratu. Obnovljena je sredstvima Trebinjaca i svečano otvorena 15. jula 2007. Džamija nema stalnog imama, povremeno se otvara u mjesecu ramazanu.

Džamija Dživar - Čičevo

Džamija se nalazi pod brdom Streč. Udaljena je oko pet stotina metara od magistralnog puta za Dubrovnik. Ne zna se tačno kada je napravljena. Postoji mišljenje da je sagrađena prije pada Herceg-Novog od Mletačke republike 1687. Pored džamije se nalazi mekteb i čatrnja - ne zna se kada su tačno izgrađeni. Njena munara je najmanja od svih u Hercegovini. Na njenom vrhu nalazi se kameni alem po čemu je specifična i jedinstvena džamija u našim krajevima. Džamija nema stalnog imama. Povremeno se otvara u mjesecu ramazanu.

Džamija „Adamir Jerković“, Lastva

Džamija u Lastvi sagrađena je 1816. godine. Sagradili su je mještani Lastve i okolnih sela. U povijesti je više puta devastirana i više puta obnavljana. U njevoj blizini nalazi se i mekteb i imamov stan, koji je bio u funkciji do 1941. godine. Srušena je u proteklom ratu, obnovljena je i svečano otvorena 17.7.2018. Posljednju njenu obnovu u potpunosti je uvakufio dr. Adamir Jerković, po kome je džamija i dobila naziv. Dr. Jerković u narednom periodu planira uvakufiti i munaru te turbe u njevoj blizini. Džamija nema stalnog imama. Povremeno se otvara u mjesecu ramazanu.

Džamija u Župi

Prema predanjima, džamija u Župi sagrađena je početkom 16. stoljeća za vrijeme sultana Ahmeda I - vladao je od 1603. do 1617. Sagrađena je po odobrenju turskih vlasti i smatra se jednom od najstarijih džamija u trebinjskom kraju. Srušena je u proteklom ratu, obnovljena je i svečano otvorena 25.7.2010. Džamija nema stalnog imama. Povremeno se otvara u mjesecu ramazanu.

Džamija u Zasadu

Džamiju u Zasadu sagradili su mještani 1867. Uz džamiju je 1874. godine sagrađen mekteb, a 1894. i gasulhana. Opravljena je 1894. iz sredstava koje je dala Zemaljska vlada za BiH i domaći mještani. Porušena je u proteklom ratu a obnovljena i svečano otvorena 31.7.2010. Džamija nema stalnog imama. Povremeno se otvara u mjesecu ramazanu.

Džamija u Grančarevu

Ne zna se tačno vrijeme kada je izgrađena džamija u Grančarevu, ali je sigurno da je podignuta prije 1820. godine, kada se ova džamija i mekteb uz nju prvi put spominju u izvorima. U povijesti je više puta rušena, naročito u vrijeme austrougarske okupacije i u toku Prvog i Drugog svjetskog rata. Džematlije su je uvijek vlastitim sredstvima opravljale i dovodile u ispravno stanje pa ona i danas povremeno služi svojoj svrsi. U proteklom ratu je porušena do temelja, ali su je mještani Trebinja obnovili i svečano otvorili 31.7.2010. Džamija nema stalnog imama. Povremeno se otvara u mjesecu ramazanu.

Džamija u Skočigrmu

Džamija u Skočigrmu sagrađena je oko 1820. i smještena je na lokalitetu Blatine na samoj granici sa Crnom Gorom. U prošlosti je bila česta meta uskoka i hajduka, ali su je džematlije vlastitim sredstvima i radnom snagom obnavljali. Posljednji put je srušena u proteklom ratu. Obnovljena je i svečano otvorena 7.8.2010. Džamija nema stalnog imama. Povremeno se otvara u mjesecu ramazanu.

Džamija u Pridvorcima

Džamija u Pridvorcima sagrađena je 1804. i to, kako se navodi, vlastitim sredstvima dobrih i požrtvovanih ljudi. Iz natpisa koji se nalazio iznad ulaznih vrata saznajemo da džamiju nije podigao samo jedan vakif, nego više njih. Džamija je, kao i ostale trebinjske džamije, porušena u ratu. Obnovljena je i svečano otvorena 23.7.2011. Džamija nema stalnog imama. Povremeno se otvara u mjesecu ramazanu.

Sultan Ahmedova džamija

Sultan Ahmedova ili Careva džamija sagrađena je 1719. Locirana je u gradu nedaleko od desne obale Trebišnjice. Podigao ju je Osman-paša Resulbegović na ime sultana Ahmeda III i to je razlog što je dobila naziv i Careva džamija. Porušena je u proteklom ratu. Sredstvima Trebinjaca i drugih ljudi obnovljena je i svečano otvorena 3.8.2014. Ova džamija je ujedno i posljednja obnovljena džamija nakon rata. Džamija nema stalnog imama. Povremeno se otvara u mjesecu ramazanu i u ljetnom periodu.

Medžlis Islamske zajednice Trebinje

Jedan od značajnih vakufskih objekata jeste i zgrada Medžlisa. Napravljena u austrougarskom periodu i nikada nije bila rušena. Trenutno se u prostorijama Medžlisa nalazi bosanska soba - muzej, kancelarija glavnog imama i kafeterija sa bibliotekom. U sklopu zgrade su još smještene dva imamska stana, prostor u kojem se nalazi humanitarna kuhinja te još jedan pomoćni stan koji služi kao ostava. Zgrada Medžlisa smještena je uz samu desnu obalu rijeke Trebišnjice, nedaleko od Sultan-Ahmedove (Careve) džamije.

Begova kuća

Begova (Resulbegovićeva) kuća, sagrađena je 1764. kao ljetnikovac. Do agresije je bila jedan od simbola Trebinja. Kao izrazito lijep primjer islamske arhitekture pretvorena je u etnografski muzej a u pratećim objektima nalazio se restoran sa terasom. U njenoj blizini je bila otvorena i pozornica u kojoj su se održavale kazališne, muzičke, folklorne i druge priredbe. Begova kuća je sa svim svojim pratećim objektima zapaljena i srušena krajem 1992. Na mjestu Begove kuće nalaze se danas ostaci objekta koji čeka svoju ponovnu izgradnju.

Vakuf Munire Hadžiahmetović

Od novijih uvakufljenja Medžlis Islamske zajednice posjeduje dijelom vakuf Munire Hadžiahmetović, jedinu kuću u ovom dijelu Bosne i Hercegovine koja arhitektonski podsjeća na Begovu kuću. Kompleks se nalazi u mjestu Mostači i smješten je uz samu cestu koja iz Trebinja vodi u Ljubinje i Stolac. Zauzima preko 600 kvadrata i posjeduje kulu, kuću u bosanskohercegovačkom stilu i prelijepu prostranu avliju.

Perspektive

1. Pored gore spomenutih deset obnovljenih džamija, u Medžlisu Islamske zajednice Trebinje još jedna džamija čeka na svoju obnovu. To je džamija Muje Kotezlije u Kotezima. U ruševnom je stanju još od Drugog svjetskog rata a trenutno se radi na projektu njene obnove.
2. Medžlis Islamske zajednice Trebinje zbog svog specifičnog položaja, infrastrukture, džamija, mezaristana, vakufskih parcela i sve manjeg broja članova, u narednom periodu ima potrebu vakufsku imovinu identificirati, povratiti, osnažiti te sačuvati i staviti u funkciju kako bi se sve zajedno moglo održavati i produžiti mu vijek trajanja.
3. Medžlis IZ Trebinje radi na tome da svoje poslovne prostore stavi u funkciju građanima Trebinja i BiH, a kao rezultat toga dobio bi značajna finansijska sredstva kao bitan izvor finansiranja.
4. Jednu od perspektiva Trebinje vidi i u turizmu. Tako je u Medžlisu Islamske zajednice Trebinje sredinom 2017. izrađen projekat adaptacije i transformacije postojeće vakufske kuće u Starom Gradu s ciljem uvećavanja dosadašnjih sredstava. Također, krenulo se u adaptaciju i četiri moderna apartmana u samom centru Starog Grada, a pored apartmana MIZ Trebinje je adaptirao prostoriju u zgradi medžlisa u bosansku sobu - muzej, što također može služiti u turističke svrhe, ali i kao kutak u kojem će se čuvati naša povijest, tradicija, kultura i bošnjačko naslijeđe u Trebinju i istočnoj Hercegovini.
5. Vakuf Munire Hadžiahmetović u Mostaćima je od velikog značaja i za Medžlis i za turizam u Trebinju, ali i za kulturu i tradiciju Bošnjaka u Trebinju. Nažalost, imovinsko stanje ovog objekta nije u potpunosti riješeno tako da je Medžlis samo jednim dijelom suvlasnik tog arhitektonskog zdanja. Objekat se povremeno čisti, ali još uvijek čeka svoju adaptaciju i rekonstrukciju.

Od ovoga objekta MIZ Trebinje, u narednom periodu, ima namjeru napraviti historijski muzej, restoran ili kafe u orijentalnom stilu, što bi bilo značajno za medžlis, za džematlije ali i za sve stanovnike BiH koji su u prolazu ili dolaze s namjerom da posjete Trebinje.

6. Značajan napor Medžlis IZ Trebinje učinio je i na polju povratka vakufskih poslovnih prostora i stanova, koji su privremeno bili uzurpirani.

Tavah vakufskih prostora ima šest, svi su obnovljeni i u funkciji su, a neki su dati pod zakup. Tako su od ogromnog značaja za Medžlis osiguravajući mu značajnu financijsku sigurnost i stabilnost.

7. Medžlis IZ Trebinje je polovinom 2017. formirao Fond za unapređenje vakufske imovine, što je odobreno i skupštinom Medžlisa Trebinje. Fond ima za cilj da kupi ili osnuje novi vakufski objekat. Brine se o imovini Bošnjaka u Trebinju koja je na prodaju, te o objektima ili drugoj imovini koja je od strateškog ekonomskog značaja za Medžlis IZ Trebinje.
8. Grad Trebinje se, u proteklim godinama, susreće s velikim brojem turista iz islamskog svijeta. Informacije do kojih smo mi došli govore nam da nijedan restoran niti hotel ne posjeduje halal-certifikat niti služi halal-hranu. Iz tog razloga vidimo potrebu otvaranja halal-restorana koji će biti na usluzi takvim turistima te muslimanima Trebinja i BiH. Jedan ovakav restoran bio bi od ogromnog značaja kako za Medžlis IZ Trebinje tako i za širu bošnjačku javnost koja prolazi kroz grad Trebinje. Međutim, susrećemo se s jednim velikim problemom a to je manjak radne snage - govorimo prije svega o muslimanima, jer takvi poslovi zahtijevaju odgovoran i kvalitetan kadar. Stoga očekujemo pomoć svih institucija Rijasetu ali i države kako bi neki od ovih projekata ugledali svjetlo dana i naposljetku, kako bi se, uz postojeću i eventualnu novu vakufsku imovinu, olakšao život malobrojnih Bošnjaka u ovom bosanskohercegovačkom gradu.

DR. SENAID ZAJIMOVIĆ

**ULOGA VAKUFSKE DIREKCIJE
U REVITALIZACIJI VAKUFA NA
PODRUČJU MUFTILUKA MOSTAR**

ULOGA VAKUFSKE DIREKCIJE U REVITALIZACIJI VAKUFA NA PODRUČJU MUFTILUKA MOSTAR

Vakufska direkcija je ustanova Islamske zajednice u BiH koja u skladu sa članom 31 Ustava IZ upravlja vakufskom imovinom. U upravljanju vakufskom imovinom obavezno se primjenjuju odredbe vakufname i vasijjeta, odnosno Šerijata.

Aktivnosti Vakufske direkcije koje je provodila i koje provodi na području mostarskog muftijstva, a koje za cilj imaju zaštitu, unapređenje i revitalizaciju vakufa, mogu se grupisati u nekoliko kategorija:

1. Učestvovanje u sudskim, upravnim i drugim postupcima
2. Organiziranje edukacije i savjetovanja
3. Prikupljanje podataka, digitalizacija i informatizacija vakufske imovine
4. Kontrola načina upravljanja vakufskom imovinom
5. Nova uvakufljenja
6. Pomoć i podrška projektima koji doprinose ekonomskom jačanju vakufa.

1. Učestvovanje u sudskim, upravnim i drugim postupcima;

Vakufska direkcija kao specijalizirana ustanova Islamske zajednice provodi aktivnosti na zaštiti vakufske imovine. Nije mali broj slučajeva kada u toku aktivnosti, koje se vode na zaštiti vakufske imovine, bude neophodno pokrenuti zakonom utvrđene postupke kojim bi se zaštitila vakufska imovina. Ti postupci su se odnosili na vraćanje uzurpirane

imovine, sprečavanje ilegalne gradnje, legalizacija objekata Islamske zajednice, vraćanje oduzete vakufske imovine i dr. Kako i na području cijele BiH tako i na području Muftijstva mostarskog evidentna je postratna situacija gdje se vidi da je određeni procenat vakufske imovine bio uzurpiran od strane trećih lica ili lokalne zajednice. Vakufska direkcija je u saradnji s medžlisima učestvovala u takvim postupcima na području Gacka, Nevesinja, Bileće, Čapljine, Trebinja, Konjica, Stoca, Tomislavgrada, Livna i dr. Skoro na svakom medžlisu s područja Mostarskog muftijstva Vakufska direkcija je u saradnji s medžlisima vodila određene postupke zaštite vakufske imovine. Pri tome se pažnja posebno posvećuje zaštiti imovine u RS-u s područja ovog muftijstva gdje je Vakufska direkcija vodila postupke zaštite vakufske imovine, identifikacija, uknjižba i dr.

Ovdje ćemo nabrojati samo neke postupke koje smo vodili s medžlisima:

1. Provođenje kompletnog postupka vezanog za usmeno uvakufljenje imovine rahmetli Hadžiomerović Nazifa u Čapljini.
2. Zastupanje i učestvovanje u postupku dobijanja neophodnih dozvola za Ćurčinicu džamiju u Livnu.
3. Zastupanje i učestvovanje u postupcima iseljavanja korisnika u poslovnim prostorima u Livnu.
4. Učestvovanje u postupku eksproprijacije na području Medžlisa IZ Gacko.
5. Identifikacija, uknjižba i utvrđivanje prava vlasništva za nekoliko katastarskih općina u Bileći.
6. Identifikacija, uknjižba vakufske imovine za nekoliko katastarskih općina na području Medžlisa IZ Gacko.
7. Identifikacija vakufske imovine na području Ljubinja, Medžlis IZ Stolac.
8. Postupci vraćanja vakufske imovine na području medžlisa IZ Stolac.
9. Postupci na zaštiti vakufske imovine i poništavanju procesa privatizacije koja je uključivala i vakufsku imovinu na području Počitelja, Medžlis IZ Čapljina.
10. Postupci utvrđivanja prava nad nekretninama, mezarjima na području medžlisa IZ Konjic.
11. Postupci sprečavanja uzurpacije i povrata vakufske imovine na području Medžlisa IZ Trebinje i brojni drugi slučajevi.

2. Organiziranje edukacije i savjetovanja

Uzimajući u obzir specifičnost vakufa kao i činjenicu određenih tranzicijskih posljedica koje se odnose na imovinu uopće, Vakufska direkcija kontinuirano organizira edukaciju i savjetovanje za predstavnike medžlisa. Edukacija i savjetovanje se organiziraju u saradnji s muftijstvima. U proteklom periodu organizirani su savjetovanja i edukacije na nivoima muftijstva ili pojedinačno s medžlisima u sklopu radnih posjeta koje su sastavni dio aktivnosti Vakufske direkcije. Tako je Vakufska direkcija u saradnji s Muftijstvom mostarskim krajem 2013. održala savjetovanje o temi „Implementacija Zakona o stvarnim pravima sa osvrtom na radnje koje trebaju medžlisi poduzeti u cilju zaštite vakufske imovine, brisanja tereta državne svojine i dr“. U decembru 2015. organizirala je savjetovanje za predstavnike medžlisa s područja mostarskog muftijstva o temi „Normativno uređenje vakufa i vakufi u kontekstu pozitivnog zakonodavstva u BiH“. U 12. mjesecu 2016. također je organizirano savjetovanje o temi „Informacioni sistem vakufske imovine te položaj vakufa u postupcima usaglašavanja zemljišne dokumentacije“.

U decembru 2017. održano je savjetovanje za predstavnike medžlisa s područja Mostarskog muftijstva o temi „Investiranje u vakufe“. Osim toga, nakon donošenja određenih zakonskih propisa koji mogu utjecati na vakufsku imovinu, Vakufska direkcija je uvijek organizirala edukaciju za predstavnike medžlisa kako bi ih informirala o zakonskim propisima te dala određene smjernice i instrukcije. Takav je bio slučaj nakon donošenja Zakona o stvarnim pravima Federacije BiH, Zakona o premjeru i katastru RS-a, Zakona o porezu na nepokretnost RS-a i dr. Najveći broj medžlisa na području entiteta Republika srpska te određeni broj u Federaciji BiH imaju potrebu za svakodnevnim pravnim i drugim savjetima usljed provođenja određenih zakonskih postupaka vezanih za vakufsku imovinu kao što su regulacioni planovi, ujednačavanje, utuživanje, transformacija i dr. Ovakve vrste savjetovanja Vakufska direkcija svakodnevno pruža medžlisima.

3. Prikupljanje podataka, digitalizacija i informatizacija vakufske imovine

Bez temeljite evidencije vakufa bilo je praktično nemoguće upravljati vakufskom imovinom. Iz tih razloga rukovodstvo Vakufske direkcije je nastojalo što

hitnije ući u izradu informacionog sistema kojim bi se otklonile sve navedene poteškoće.

Projekat informatizacije Vakufske direkcije Sarajevo, intenzivnije je krenuo u aprilu 2009. U Vakufskoj direkciji, u tom trenutku, postojala su samo tri računara, stara više godina, koja nisu bila povezana u računarsku mrežu. Također, nije postojala računarska povezanost ni komunikacija s muftilucima i medžlisima.

Na samom početku, postavljen je projektni zadatak nakon kojega je i uspostavljena informaciona baza podataka koja podrazumijeva sljedeću shemu podataka o vakufskoj imovini:

- Parcela (oznaka, površina, vrsta, status, ZK, procjena vrijednosti...)
- Objekat (oznaka, površina, vrsta, status, adresa, ZK, procjena vrijednosti...)
- Veza objekat - parcela
- ZK izvadak (broj, katastarska općina, KČ...)
- Katastarska općina (broj, naziv...)
- Posjednik (šifra, naziv, adresa...)
- Vakuf (oznaka, naziv...)
- Vakif (oznaka, naziv...)
- Veza ZK izvadak – vakuf (vrsta, procenat...)
- Nepokretna imovina (šifra, naziv, opis...)
- Kopije (šifra, vrsta, opis – podaci o kopiji dokumenta).

Vakufska direkcija je, po prvi put u historiji Islamske zajednice, implementirala projekat informacionog sistema vakufskih nekretnina u Bosni i Hercegovini. Projekat je rađen u nekoliko faza počevši od informatičkog povezivanja sa sjedištima muftiluka do povezivanja s medžlisima Islamske zajednice. U okviru ove dvije faze izvršena je izrada softvera, kupovina servera, računarske i mrežne opreme, nakon čega je izvršeno informatičko povezivanje Vakufske direkcije s muftilucima i medžlisima kojom prilikom je u njihovim sjedištima instalirana računarska i mrežna oprema. U okviru ovog projekta Vakufska direkcija je organizirala niz jednodnevnih seminara na kojima je odgovorno osoblje provedeno kroz praktičnu upotrebu web-aplikacije. Informacijski sistem koji je za ovu priliku urađen uspostavio je jedinstven Registar vakufske imovine u kome su objedinjeni podaci o cjelokupnoj vakufskoj imovini u Bosni i Hercegovini. On je naročito važan za imovinu koja je u proteklom

periodu nacionalizirana, ekspropirirana ili na bilo koji drugi način otuđena a koja će u budućnosti biti predmet Zakona o restituciji.

Projekat je od nemjerljivog značaja kako za Vakufsku direkciju tako i za Islamsku zajednicu u cjelini. Pored evidencije kojoj je cilj popis cjelokupne vakufske imovine, ovim je ujedno unaprijeđen sistem upravljanja, kontrole i zaštite iste. U praksi to znači da je Islamska zajednica u mogućnosti da pravovremeno upozna potencijalne donatore sa strukturom svoje imovine i da ih spram njihovih potreba uputi na odgovarajući medžlis.

Informacioni sistem vakufske imovine je tako dizajniran da pored primarnog evidentiranja imovine omogućava analitičku obradu podataka, digitalizaciju originalne gruntovne i katastarske dokumentacije, notarskih ugovora, vakufnama, slika te digitalizaciju arhivske građe vezane za vakufsku imovinu. Dakle, da bi se upotpunila jedna nekretnina potrebni su:

- Posjedovni list
- Kopija katastarskog plana
- Identifikacija starog i novog premjera
- Zemljišno-knjižni izvadak
- Snimci i fotografije vakufskih nekretnina
- Ortofoto snimak

Vakufska direkcija je do sada unijela veliki procenat dokumentacije u bazu podataka. Danas svaki medžlis i svako muftijstvo može pristupiti bazi podataka i kroz istu izrađivati razne analitičke izvještaje te štampati dokumentaciju koja mu je neophodna za određene vakufe.

Dosada je Vakufska direkcija u saradnji s medžlisima u bazi za područje muftijstva mostarskog registrirala 131 vakuf sa 3.154 663 m² vakufskih nekretnina. Što je 0,03% u odnosu na 11.419 km² površine Hercegovine. Evidencija nekretnina po medžlisima je sljedeća:

- MIZ Bileća - objekti 25, zemljište 72 – 160 698 m²
- MIZ Čapljina - objekti 17, zemljište 63 – 85 435 m²
- MIZ Gacko - objekti 14, zemljište 176 – 450 413 m²
- MIZ Glamoč - objekti 9, zemljište 73 – 276 832 m²
- MIZ Jablanica - objekti 20, zemljište 109 – 130 240 m²
- MIZ Konjic - objekti 103, zemljište 72 – 57 166 m²
- MIZ Livno - objekti 14, zemljište 40 – 169 696 m²
- MIZ Ljubuški - objekti 11, zemljište 36 – 58 302 m²

- MIZ Mostar - objekti 46, zemljište 171 – 337 782 m²
- MIZ Nevesinje - objekti 19, zemljište 152 – 529 659 m²
- MIZ Prozor - objekti 10, zemljište 133 – 568 568 m²
- MIZ Stolac - objekti 2, zemljište 68 – 91 553 m²
- MIZ Tomislavgrad - objekti 6, zemljište 26 – 91 522 m²
- MIZ Trebinje-objekti 12, zemljište 166 – 237 681 m²

4. Kontrola načina upravljanja vakufskom imovinom;

Vakufska direkcija u skladu s Ustavom islamske zajednice upravlja vakufskom imovinom na području koje pokriva Islamska zajednica u BiH. S obzirom na skromne kadrovske kapacitete Vakufska direkcija na terenu indirektno upravlja vakufskom imovinom. Statutom Vakufske direkcije određeno je da na terenu medžlisi vode brigu i upravljaju vakufskom imovinom uz nadzor Vakufske direkcije. Vakufska direkcija je inicirala na Rijasetu, odnosno Saboru, donošenje nekoliko pravilnika koji se odnose na upravljanje i raspolaganje vakufskom imovinom. To su: Pravilnik o uvakufljenju, Odluka o načinu transformacije vakufske imovine, Pravila o izdavanju vakufske imovine pod zakup, Pravila o mezarju, Odluka o načinu uknjižbe, kao i druge odluke i upustva. Posebna pažnja, unazad nekoliko godina, posvećuje se jedinstvenom načinu uknjižbe vakufske imovine u smislu jedinstvenog načina obilježavanja vlasničke indikacije na području cijele BiH.

5. Nova uvakufljenja

Vakufska direkcija je ustanova Islamske zajednice u BiH koja u skladu s normativnim aktima koja uređuju pitanje upravljanja i raspolaganja vakufskom imovinom provodi proceduru uvakufljenja cijele vakufske imovine. Postoji razlika u provođenju procedure uvakufljenja pokretnih stvari u odnosu na nekretnine. Nakon provođenja procedure uvakufljenja pokretnih stvari saglasnost na uvakufljenja ovakve vrste po Pravilima daje Upravni odbor Vakufske direkcije. Nakon provođenja procedure uvakufljenja nekretnina, saglasnost na uvakufljenje nekretnina daje Vijeće muftija. Kada su u pitanju novčana uvakufljenja, Vakufska direkcija je jedina ustanova koja može izdati vakufnamu za novčana uvakufljenja i to na zahtjev medžlisa i ostalih organa i ustanova Islamske zajednice u BiH. Vakufska direkcija vodi jedinstveni registar uvakufljenja i knjigu vakifa u koju se evidentiraju sve vrste uvakufljenja.

Od reaktiviranja Vakufske direkcije 1996. pa do danas, Vakufska direkcija je provela proceduru uvakufljenja za 67.094 m², odnosno 31 uvakufljenje nekretnina za područje Muftijstva mostarskog te izdala 785 novčanih vakufnama za uvakufljenja u iznosu od 3.489 776,30 KM. Bitno je naglasiti da se novčane vakufname izdaju za uvakufljenje više od 1.000,00 KM.

U prethodnom periodu registrirana su mnogobrojna uvakufljenja s područja Muftiluka mostarskog od kojih možemo izdvojiti sljedeće vakife i njihove vakufe:

- **Hadžić Safet** iz Stipanjića uvakufio je za potrebe džemata Stipanjići, MIZ Tomislavgrad, svoje zemljišne parcele u ukupnoj površini od 27.662 m²
- **Hadžić Hemsija** iz Tomislavgrada uvakufila je u korist džamije u džematu Mandino Selo svoje zemljišne nekretnine u površini od 6.477 m², MIZ Tomislavgrad
- **Sofa Alija i Zejneba** iz Konjica uvakufili su u korist džemata Čaršijske džamije u Konjicu svoju nekretninu i zemljišne parcele u površini od 4.529 m²
- **Muradić Ćato** uvakufio je 165.564,50 KM, za stipendiranje učenika i studenata, MIZ Livno
- **Prominvest** uvakufio je 69.395 KM za izgradnju Gradske džamije u Konjicu.
- **Gradnja Konjic** uvakufila je 62.728 KM za izgradnju Gradske džamije u Konjicu.
- **Udruženje bošnjaka Zeman – vrijeme Tešanj** uvakufilo je 55.000 KM za rekonstrukciju džamije u naselju Grabovci, MIZ Konjic.
- **Zambaković Nisvet** uvakufio je 50.000 KM za izgradnju Čaršijske džamije u Jablanici.
- **Duranović Emir** uvakufio je 30.000 KM za izgradnju Gradske džamije u Konjicu.
- **Remzo Kovačić** uvakufio je 24.174 KM za izgradnju Čaršijske džamije u Jablanici.
- **Smailagić Zakir i Alma** uvakufili su 20.145 KM za potrebe Karadoz-begove medrese u Mostaru.
- **Muminović Hamo i Bula** uvakufili su 18.000 KM za izgradnju munare na hadži Nesuhovoj džamiji u Prozoru.

Smatramo da se angažmanom novih vakifa može osigurati dobra materijalna pretpostavka za razvoj vakufa po savremenim normama.

6. Pomoć i podrška projektima koji doprinose ekonomskom jačanju vakufa

U ovom radu osvrnut ćemo se posebno na ulogu Vakufske direkcije, odnosno provođenje zadatka Vakufske direkcije, koji se odnosi na obnovu, rekonstrukciju i revitalizaciju vakufskih objekata. Ovaj zadatak Vakufske direkcije u uskoj je vezi sa zadatkom „Saradnja sa srodnim institucijama u svijetu“ jer upravo kroz provođenje aktivnosti uspostavljanja saradnje sa srodnim institucijama u svijetu mi u najvećoj mjeri uspijevamo odgovoriti zadatku rekonstrukciji, revitalizaciji i izgradnji vakufskih objekata.

Vakufska direkcija je od svoje reaktivacije u saradnji s medžlisima i muftijstvima realizirala veliki broj projekata širom BiH, koji su za cilj imali rekonstrukciju, izgradnju i revitalizaciju vakufskih objekata. Ovdje se prije svega misli na vjerske vakufske objekte - džamije, poslovno stambene objekte. U velikom broju slučajeva vakufski objekti imaju status kulturno-historijskih spomenika BiH što još više ukazuje na važnost ove aktivnosti Vakufske direkcije jer se doprinosi zaštiti, odnosno obnovi objekata koji imaju značaj za BiH a ne samo za Islamsku zajednicu u BiH.

Kada je u pitanju Mostarski muftiluk, Vakufska direkcija je u saradnji s medžlisima na ovom području realizirala ili je u toku realizacija ukupno 16 projekata. Od tih 16 projekata 11 projekata se odnosi na rekonstrukciju ili izgradnju vakufskih objekata.

Ukupna vrijednost projekata koje je Vakufska direkcija u saradnji s medžlisima dosada pokrenula na području ovog muftijstva i za koja je direktno ili indirektno osigurala finansijska sredstva - prelazi cifru od osam miliona KM. Realizacija projekata koji su za cilj imali povećanje aktive vakufa u smislu poslovnih prostora doprinijeli su ekonomskom jačanju medžlisa, a u kontekstu realizacije projekata ove vrste na području ovog muftijstva najveći broj projekata je realiziran u Mostaru.

Vakufska direkcija je realizirala ili realizira projekte koji za cilj imaju jačanje vakufa na području Mostara, Konjica, Prozora, Nevesinja, Glamoča, Livna i Ljubuškog. Realizacija projekata na području ovih medžlisa jeste rezultat

inicijativa od strane rukovodstva navedenih medžlisa. Vakufska direkcija, inače pomaže medžlise slabijeg materijalnog stanja.

Do sada smo relizirali ili je u toku realizacija sljedećih projekata:

1. Obnova vakufskog kompleksa tekije u Blagaju, MIZ Mostar sa iznosom od 1.000,000,00 KM,
2. Izgradnja poslovnog centra Bazar, MIZ Mostar sa iznosom od 1.173.498,00 KM,
3. Dovošetak radova nove zgrade Karadžoz-begove medrese u Mostaru sa iznosom od 137.979,41 KM,
4. Opremanje vakufskog studentskog doma u Mostaru sa iznosom od 15.000,00 KM,
5. Izgradnja gradske džamije u Konjicu sa iznosom od 664.152,92 KM,
6. Izgradnja džamije u Lapsunju sa iznosom od 147.190,28 KM,
7. Završetak izgradnje džamije Sultan Bajazida II u Nevesinju sa iznosom od 191.514,26 KM,
8. Rekonstrukcija zgrade MIZ Nevesinje i uređenje harema džamije Sultan Bajazid II sa iznosom od 135.036,35 KM,
9. Izgradnja Malkoč-begove džamije u Glamoču sa iznosom od 135.422,64 KM,
10. Kreditna linija vakufskih sredstava za izgradnju Rehabilitacionog centra za stare u iznosu od 3.200.000,00 KM,
11. Kreditna linija vakufskih sredstava za rekonstrukciju vakufskog restorana „Stari grad“ u iznosu od 800.000,00 KM.

Osim projekata ovakve vrste, Vakufska direkcija je u saradnji s medžlisima na području Mostarskog muftiluka realizira projekte koji za cilj imaju kultiviranje vakufskih parcela, kao što su zasadi na vakufskim parcelama u Ljubuškom, te stipendiranje studenata s područja ovog muftiluka.

Kao što se može vidjeti, Vakufska direkcija je u većini medžlisa na području Muftijstva mostarskog realizirala projekte. Aktivnosti Vakufeske direkcije u realizaciji projekata ovakve vrste u velikoj mjeri zavise i od aktivnosti medžlisa i njihove spremnosti za realizaciju projekata ovakve vrste. Inicijativa treba uvijek dolaziti od strane medžlisa jer su oni ti koji znaju potrebe i koji direktno upravljaju vakufskom imovinom na terenu. Medžlisi također imaju obavezu zaštite i unapređenja vakufeske imovine. U skladu s našim mogućnostima, mi

kao Vakufska direkcija bit ćemo uvijek na raspolaganju svim medžlisima na području Mostarskog muftijstva.

Budućnost

Osnovni zadatak vakufa u narednom periodu treba biti postizanje općeg zadovoljstva, odnosno doprinos poboljšanju uvjeta kvaliteta života pojedinca i društva. U biti ovaj doprinos treba samo reaktivirati jer su vakufi i u prošlosti doprinosili poboljšanju općeg ambijenta života društva. Nastojimo vakufima vratiti istu tu funkciju i vratiti značaj vakufa koji su oni imali za pojedince, lokalnu zajednicu i kompletno društvo.

Vakufi moraju biti okosnica ekonomskog razvoja Islamske zajednice. Svi planovi razvoja Islamske zajednice u sebi moraju sadržavati temelj, a to je vakuf koji može i mora biti pokretač ekonomskog razvoja. Vakuf zajedno s lokalnim zajednicama i određenim kategorijama ljudi može potaknuti ekonomski, društveni i svaki drugi razvoj zajednice. Mogu doprinjeti i potpunoj samodrživosti Islamske zajednice kroz izradu kratkoročnih i dugoročnih planova razvoja vakufa u kontekstu razvoja Islamske zajednice. Mi to trebamo spustiti do nivoa džemata i ustanoviti sistem da svaki džemat, medžlis, ustanova ima vakufe koje koristi i iz čijeg prihoda finansira svoj rad. Ovo je jedini način potpune samostalnosti u funkcioniranju i potpune samoodrživosti.

Danas nema kategorije društva ili sistema kojem vakuf ne može dati doprinos. Ako se vratimo u prošlost, vidjet ćemo da su vakufi vodili aktivnost i doprinosili zaštiti socijalne skrbi, zaštiti životnog okoliša, obrazovanju, zdravlju, zaštiti životinja, znanstvene i naučne biblioteke i dr. Ovo znači da je vakuf bio zastupljen u svakoj pori društvenog dešavanja. Promocijom vakufa u ovom kontesktu mi ćemo približiti vakufe svim ljudima koji mogu uvećati vakufsku aktivnu kroz nova uvakufljenja.

Dr. Ismet Bušatlić

VAKUFI I VAKIFI U FOJNICI Od polovine XVI do kraja XIX stoljeća

DODATAK - PRILOG

Dana 18. aprila 2018. godine u Fojnici je organizirana tribina pod naslovom "Vakufi i vakifi u Fojnici" na kojoj su učestvovali dr. Senaid Zajimović, dr. Čazim Hadžimejlić i dr. Ismet Bušatlić. U ovom prilogu donosimo tekst dr. Bušatlića pod naslovom "Vakufi i vakifi u Fojnici: od polovine XVI do kraja XIX stoljeća".

VAKUFI I VAKIFI U FOJNICI OD POLOVINE XVI DO KRAJA XIX STOLJEĆA

Va mina-l-ma'i kulla šaj'in hajj.
– Sve živo je iz vode
(Kur'an)

Voda je ono što, pored svega ostalog, u Fojnicu najjače zove, stalno i neodoljivo mami: ona bistra i pitka - izvorska, ona brza i plahovita - potočna, ona snažna i zlatonosna - riječna, ona tiha i mirna - jezerska, ona topla i ljekovita - termalna. U ovaj grad i u ovaj kraj i vakuf je došao vodom, niz Miljacku od tekije na Bembaši pa niz Bosnu do tekije u Visokom, a odatle uz rijeku Željeznicu/Fojnicu do srednjovjekovnoga trga koji će, zahvaljujući vakufima, vremenom prerasti u složenu gradsku strukturu sastavljenu iz tri, na vakufima utemeljene, urbane cjeline - Atik, Čaršija i Pavlovac.

Vakufi iz 15. stoljeća

Dva originalna dokumenta iz 15. stoljeća govore o tome kako je vakuf davno i rano krenuo prema ovoj rijeci i gradu Fojnici. Prvi je iz vremena Bosanskog krajišta, dok je još posljednji bosanski kralj Stjepan Kotromanić sjedio na, unutrašnjim podjelama, svadama i nemirima dobro uzdrmanom, iz Bobovca u Jajce premještenom prijestolju.

Vakufnama Gazi Isa-bega Ishakovića, koju je legalizirao i svojim pečatom i potpisom ovjerio sarajevski kadija Mubarek između 1. februara

i 3. marta 1462. (džumade-l-ula 866 hidžretske) godine, najstariji je sačuvani dokumenat o vakufu vezanom za rijeku koja protječe kroz ovaj grad. U ovom prvorazrednom izvoru stoji da je Gazi Isa-beg tada, pored brojnih drugih dobara, uvakufio „sve mlinove pod jednim krovom na rijeci Željeznici²³⁰ u nahiji Visoko²³¹“.

Godinu dana kasnije, moćni sultan Mehmed II el-Fatih prešao je ovu rijeku malo poviše Isa-begovih mlinova i na Milodražu, poniznom svećeniku Anđelu Zvizdoviću, fratru iz fojničkog samostana, darovao historijsku povelju o vjerskim pravima - Ahdnamu. Bio je to dobar znak da će uz fojničku rijeku krenuti i drugi darovi. Tako je i bilo.

Treći bosanski sandžak-beg Ajas-beg, kao dio svoga velikog vakufa utemeljenog 1477. godine u Sarajevu, podići će preko rijeke Bosne ćupriju kod Visokog, a uz lijevu obalu njene pritoke Fojnice podići zaviju i za njihovo izdržavanje uvakufiti „svoje kupatilo, dućane i vrt koji se nalaze u (tada) selu Visoko²³²“. Njegovi hajrati bili su jezgro iz koga se razvila visočka čaršija.

Vakufi iz 16. stoljeća

Treći vakif koji je svojim hajratima i vakufima u Sarajevu dodao hajrate i vakufe na obalama rijeke Fojnice u Visokom nije bio namjesnik već zanatlija. Riječ je o hadži Mustafi, sinu Ishakovom, poznatijem kao Muslihuddin Čekrekčija, koji je u augustu 1526. (zu-l-ka'de 932), pored onoga što je sagradio i zavještao u Sarajevu, „uvakufio i izdvojio jedno zemljište u čaršiji kasabe Visoko koja spada pod zaštićeni grad Sarajevo, a koje s istoka graniči imanjem Mustafe, sina Turalije, a sa zapada imanjem ovog istog Mustafe, s juga mahalom, a sa sjevera čaršijskim putem. Na njemu je sagradio dvadeset i jedan dućan, potom je od tog zemljišta odvojio jedan dio, širine sedamnaest aršina a dužine četrnaest aršina, pa je spomenuti vakif taj preostali dio zemljišta dao Musi, poznatom kao Hrvatini, uz godišnju naknadu od dvjesto dirhema. Dobit ostvarenu na ovaj način, kao i dobit od te naknade, također je uvakufio. Odredio je po pet dirhema onome ko bude obavljao dužnost učitelja u školi koju je vakif sagradio u zaviji ovoga grada, a ono što preostane od toga da se

230 Raniji naziv za rijeku Fojnicu. Vidi: Slavoljub Bošnjak, *Zemljovid Bosne*, 1851.

231 Vakufnama Isa-bega, sina Ishak-begova, u *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985, str. 19.

232 Vakufnama bosanskog sandžak-bega Ajas-bega, sina Abdulhajeve, u *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985, str. 30-31.

troši za nadzor nad tim dućanima i školom.”²³³ Naselje Čekrčići, koje se razvilo na njegovom čifluku na desnoj obali Fojnice, dobilo je ime po njegovom zanimanju.

Prije utemeljenja prvoga vakufa u pazarištu Fojnica polovinom šesnaestoga stoljeća, još dvojica vakifa su svojim hajratima i vakufima uz ovu rijeku trajno obilježili prostor između Visokog i ovoga mjesta. Ponovo je riječ o vakufima koji svojim hajratima i vakufima u Sarajevu dodaju hajrate utemeljene i vakufe osnovane uz rijeku Fojnicu, ovaj put, uzvodno od Visokog.

Četvrti vakif, koji je svojim hajratima i vakufima u Sarajevu dodao hajrate i vakufe uz rijeku Fojnicu, bio je Hadži Idris²³⁴ po čijem je mesdžidu mahala Žabljak dobila novo ime - Mahala Hadži-Idrisova mesdžida. Tarih sa njegova mesdžida nije sačuvan kada je 1938. ovaj mesdžid porušen i na njegovom mjestu sagrađena zgrada istoimenog vakufa (sada: na čošku ispred BBI centra i kafane „Park“). Tom prilikom je nestao i nišan bez natpisa za koji se govorilo da označava vakifov mezar a kako mu ni vakufnama do danas nije pronađena, još uvijek nije nepobitno utvrđeno kada je tačno Hadži-Idrisov mesdžid sagrađen i vakuf osnovan. Bilo je to svakako prije 1540. godine kada je u popisni defter uvedena Mahala hadži-Idrisova mesdžida. Iz istog izvora je vidljivo da je ovaj isti hadži Idris sagradio još jednu džamiju i karavan-saraj u Kiseljaku²³⁵. Džamija je popravljena 1665.²³⁶

Za džamiju u Sarajevu hadži-Idris je uvakučio gotov novac u iznosu od 40.000 akči, koji se davao pod murabehu i prihod od jednog dijela bašče u vrijednosti od 80 akči²³⁷. Šta je, osim spomenutog karavan-saraja, uvakučio za džamiju u Kiseljaku, za sada, nije poznato.

U izvorima i literaturi spominje se još jedan slučaj da je isti vakif gradio hajrate u Sarajevu i kod Kiseljaka. Vežan je za hadži-Memiju koji je 1557. (965. hidžretske) godine podigao jedan mesdžid u sarajevskoj mahali Komatin i za

233 Vakufnama Muslihuđina Čekrekčije, u *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985, str. 44.

234 O njemu se zna samo ono što govore njegove zadužbine.

235 *Sidžil sarajevskog kadije*, GHB, II, str. 48 i 52; Sejfudin Kemura, *Sarajevske džamije*, str. 264-267; Hazim Šabanović, „Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI vijeku“, *Radovi ND*, XXVI, str. 34; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I Sarajevo - Publishing, 1998, str. 331.

236 Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, Sarajevo, str. 62.

237 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. 1/1, obradio Adem Handžić, Bošnjački institut Zurich - Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, str. 20.

njegovo izdržavanje uvakufio gotov novac u iznosu od 83.200 akči²³⁸. Isti vakif je tada ili nešto kasnije sagradio džamiju i školu u Podastinju kod Kiseljaka²³⁹. Nije poznato šta je uvakufio za njihovo izdržavanje. Njegovim hajratima u Podastinju više se ni temelji ne razaznaju. Hadži-Memijin vakuf se ugasio početkom 20. stoljeća.

Prvi vakuf u Fojnici

Na temelju pristupačnih izvora i rezultata dosadašnjih istraživanja, prvi vakuf u Fojnici osnovao je Mustafa, sin Hizirov, početkom druge polovine šesnaestog stoljeća. Za njega se zna samo toliko da je u ovome mjestu uživao prihode od pola čifta sa zemlje koju je on iskrčio na mjestu zvanom Brezovik i da je sagradio prvi mesdžid u ovome mjestu 1551. Iako njegova vakufnama nije sačuvana, iz službenih popisnih deftera vide se osnovni elementi njegova vakufa, vrsta, prihodi i rashodi. Vakuf Mustafe, sina Hizirova, sastojao se od uvakufljenog novca u iznosu od 27.000 akči koji se davao privrednicima uz 10% zarade. Iz prihoda (murabehe) investiranog novca plaćani su službenici ovog vakufa: imam i hatib šest akči dnevno, mujezin četiri akče dnevno, kajjim (poslužitelj) jednu akču dnevno i mutevelija dvije akče dnevno - ukupni godišnji izdaci ovoga vakufa iznosili su 4.680 akči.

U kraju bogatom rudama i mjestu naseljenom zanatlijama, za ono vrijeme bio je to značajan kapital, važan i poticajan investicijski fond za brži urbani i privredni razvoj ovoga mjesta. Pored ostalog, govore to i činjenice da je ubrzo nakon gradnje džamije i osnivanja ovoga vakufa, prije 1570. godine, Fojnica definitivno dobila status kasabe. Za sada nije poznato da je u ovome gradu osnovan još neki vakuf u šesnaestom stoljeću.

Vakufi iz 17. stoljeća

Značajniji urbani razvoj Fojnica je doživjela tek u drugoj polovini sedamnaestog stoljeća zaslugom dvojice vakifa iz reda uleme. Za prvoga od njih, Šaban-efendiju, sina Ahmedova, znamo da se po završetku školovanja opredijelio za sudstvo i službovao po raznim kadilucima. Dok je bio kadija u Kreševu, podigao je džamiju s kamenom munarom u Fojnici 1077/1666. godine i pored

238 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/1, obradio Adem Handžić, Bošnjački institut Zurich - Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, str. 35-36.

239 Derviš Buturović, „Bilješke o nekim starim džamijama - nestale konjičke džamije“, *Glasnik VTS-a*, XXX/1967, br. 7-8, str. 328.

nje osnovnu školu (muallimhanu) a nešto kasnije medresu i tekiju. Šaban-efendijina vakufnama iz tog vremena do danas nije pronađena. Nisu pronađeni ni drugi onovremeni dokumenti s podacima o ovom vakufu. Sudeći po veličini i izgledu samih objekata, može se zaključiti da je to bio relativno bogat vakuf. Potvrđuje to i činjenica da se upravo oko njih razvila fojnička čaršija pa je i džamija prozvana „Sukijja“. Nešto kasnije u Fojnici je izgrađena i treća (Pavlovska) džamija.

Ko je bio i čime se bavio Muharem, hajir-sahibija Pavlovske džamije, sagrađene 1094/1683-84. godine i mekteba koji se nekada nalazio pored nje, za sada nije poznato. Njegovo porijeklo i zanimanje nisu spomenuti u tarihu sačuvanom nad ulazom u džamiju, vakufnama mu još nije pronađena, niti je ikakvo predanje o njemu zabilježeno i sačuvano. Iz kasnijih dokumenata vidi se da je Muharem-efendijin vakuf imao prihode od uvakufljenog novca, zemljišta i udjela u dva mlina.

Vakufi iz 18. i 19. stoljeća

Nakon poraza osmanske vojske pod Bečom u kojem je stradao i zarobljen određeni broj vojnika iz ovoga kraja; provale Eugena Savojskog do Sarajeva pri čemu je jedan odred popalio Fojnicu i odveo dio katoličkog stanovništva; potpisivanja Karlovačkog mira i uspostavljanja granice na Savi; dolaska prognanika iz Budimskog pašaluka i Kliškog sandžaka i njihovo zbrinjavanje po Bosni; Fojnica i okolina su trpili u određenoj mjeri. Kako u rješavanju nastalih problema i naraslih potreba lokalnog stanovništva Osmansko carstvo nije moglo učiniti mnogo, vakuf se javlja kao važan faktor i snažan poticaj razvoju vjerskoprosvjernog života i duhovnog uzdizanja u Fojnici i okolnim mjestima. Zahvaljujući vakufima osnovanim u osamnaestom stoljeću, u ovom gradu sagrađena je medresa i osnovana tekija, a u okolnim selima podignute još tri džamije i dvije tekije. Uz svaku od navedenih ustanova vezan je po jedan ili više vakufa.

„Ponos muderrisa Šaban-efendija, sin Ahmed-agin“ (bivši kreševski kadija, koji je pod stare dane sudnicu zamijenio školom, ili njegov istoimeni unuk?), nakon što je obnovio popaljene hajrate, uvakufjuje 1127/1715. tri dućana (kafana, berbernica i pekara) i 120.000 akči gotova novca da bi svome gradu i privredi u njemu udahnuo novi život. Poput nove Elči Ibrahim-pašine medrese i hanikaha u Travniku, Šaban-efendijina medresa i tekija oživljavaju svoj rad

u Fojnici a nešto kasnije grade se džamije i osnivaju prvi vakufi po fojničkim selima.

Nepoznati vakif podiže džamiju i mekteb u Dusini i za njihov rad i održavanje namjenjuje prihode s uvakupljene zemlje. Ime vakifa, predmet i datum uvakupljenja do danas nisu istraženi.

Početak druge polovine osamnaestog stoljeća, 1180/1767. godine, Mehmed-baša Mujatović gradi džamiju i mekteb u Ostružnici. Već naredne godine, beratom sultana Mustafe (1757-1776), za prvog imama, hatiba i muallima u ovome mjestu postavljen je vakifov sin Omer-hodža²⁴⁰. Njegovi potomci mogli bi biti imami ukopnani kod ove džamije: Muhamed, sin mula Abdulaha, koji je umro 1285/1868. i mula Abdulah, sin Muhamedov, umro 1296/1878. godine²⁴¹.

Treći seoski vakuf osnovao je šejh Husejn Zukić 1195/1780. godine i vezao ga za džamiju u Živčićima i tekiju u Vukeljčićima.

Četvrti seoski vakuf, vezan je za tekiju i musafirhanu na Oglavku, osnovan je pod kraj osamnaestog stoljeća kada je Abdurahman Sirrija ovdje sagradio tekiju i obnovio turbe Huseina Horosanija na Pločniku. Razvoju ovoga vakufa znatno su doprinijeli: sultan Mahmud II (1808-1839) svojom muafnamom iz 1835. godine; bosanski veziri: Selim Sirri-paša, koji odobrava 1824. da se iz taksita fojničke nahije izdvoje određena sredstva za troškove tekije i musafirhane; Vedžihija 1838. i Kjamil-paša 1846. gradeći konake koji će služiti kao musafirhane.

Mada nije riječ o vakufu u klasičnome smislu, treba spomenuti i to da je pred kraj osmanske vladavine u Fojnici podignuta nova zgrada da bi u njoj bila otvorena građanska škola ruždija.

Austougarska okupacija zatekla je u Fojnici četiri bogata i raznovrsna vakufa: Vakuf Atik džamije, Šaban-efendijin vakuf, Vakuf medrese i Muharem-efendijin vakuf. Ova četiri vakufa obuhvatala su: 22 dućana (Sukija 12, medresa šest i Atik četiri), tri hana, jedna kuća, jedna pekara, jedna kafana, dio u pet mlinova, tri zemljišta, 1.280 forinti gotovine, koja se izdavala pod

240 GHB biblioteka u Sarajevu, Sidžil br. 9, str. 116; Derviš Buturović, „Bilješke o nekim starim džamijama - nestale konjičke džamije“, *Glasnik VIS-a*, XXX/1967, br. 7-8, str. 328. Godina gradnje ove džamije kod Muvekkita i Bašagića, *Znameniti...*, pogrešno je navedena.

241 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga druga, Sarajevo - Publishing, Sarajevo, 1998, str. 483.

murabehu²⁴². Svi su poslovali pozitivno. Njihov ukupan godišnji prihod iznosio je 373 forinti i 50 novčića, rashod 228 forinti i 10 novčića, a ostvareni suvišak 145 forinti i 40 novčića.

Red, br.	Vakuf	Prihodi	Rashodi	Višak
1.	Šaban-ef. dž.	212,80	92,50	120,30
2.	Medresa	80,50	60 f.	20,50
3.	Atik dž.	57 f.	53 f.	4 f.
4.	Muharem-ef. dž	23,20	22,60	0,60

Četiri godine kasnije ustanovljen je katastar vakufske imovine u Fojnici 4. marta 1893. godine koji je pokazao kako vakuf brzo propada pod austrougarskom upravom. Iz njega je vidljivo jedno stanje pojedinih vakufskih objekata i neodgovorno ponašanje nekih korisnika.²⁴³ Tako su dva mlina u kojima je udio imao Muharem-efendijin vakuf označena kao ruševna (harab); nakon smrti dvojice korisnika vakufskog novca nasljednici nisu priznavali dug; dug druge dvojice korisnika vakuf je morao utjerivati putem suda; jedan han je bio izdat za samo 0,80 forinti kirije za godinu dana. U takvom stanju fojnički vakufi su ušli u dvadeseto stoljeće.

²⁴² Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1889. Sastavljeni po Zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Sarajevo, 1889, str. 209, 213, 215, 221,

²⁴³ ZVP 59 – 1355 Vakufska komisija u Fojnici – Katastar vakufa. L:22.

